

ΟΙΚΟΓΕΝΕΙΑ ΚΑΙ ΕΡΓΑΣΙΑ ΓΥΝΑΙΚΩΝ
ΣΥΜΒΟΛΑΙΟΓΡΑΦΩΝ.
ΑΠΟ ΤΗΝ ΑΣΦΑΛΕΙΑ ΣΤΗΝ ΕΠΙΣΦΑΛΕΙΑ

Μαρία Θανοπούλου και Ιωάννα Τσίγκανου

Κατά παράδοση το επάγγελμα του συμβολαιογράφου στην Ελλάδα ήταν συνυφασμένο με υψηλό κύρος, κοινωνικό γόπτρο και αυξημένες οικονομικές απολαβές. Σε μία χώρα όπου οι πολίτες επιχειρούσαν να αντιμετωπίσουν τις συνθήκες οικονομικής και κοινωνικής αστάθειας με επενδύσεις σε ακίνητη περιουσία, ο συμβολαιογράφος ασκούσε πάντα έναν ιδιαίτερο ρόλο, έναν ρόλο θεματοφύλακα της περιουσίας των Ελλήνων πολιτών. Ήταν μυστικός και εχέμυθος σύμβουλος των οικογενειών σε πλήθος νομικών ζητημάτων. «Ο συμβολαιογράφος είναι σχεδόν πνευματικός. Ημπορώ να ειπώ ότι δεν ήταν ανάγκη να ακούσωσιν όλοι εκείνοι»¹ έγραφε ο Ραγκαβής το 1882. Λόγω του σημαντικού αυτού κοινωνικού ρόλου συγκαταλεγόταν πάντα ανάμεσα στους «προύχοντες» των τοπικών κοινωνιών. Από την άλλη πλευρά το Κράτος, το οποίο κατά παράδοση λειτουργούσε με δομές και μηχανισμούς «*stricto sensu*» κρατικές που υπόκεινται στον άμεσο έλεγχό του,² ανέθετε μέρος των λειτουργιών του στον συμβολαιογράφο παραχωρώντας του, κατ' αυτόν τον τρόπο, άσκηση δημόσιας λειτουργίας ή καθήκοντος.³ Το επάγγελμα του συμβολαιογράφου αντλούσε την

1. Ραγκαβής, 1991, σελ. 11.

2. Τσουκαλάς, 1977 και Τσουκαλάς, 1981.

3. «Ο συμβολαιογράφος στην Ελλάδα σύμφωνα με το Σύνταγμα (άρθρο 92 παρ. 4) είναι άμισθος δημόσιος λειτουργός στον οποίο το Κράτος έχει εκχωρήσει μέρος της δημόσιας εξουσίας και υπάγεται στη δικαστική εξουσία. Επομένως η συμμετοχή του επαγγέλματος στην οικονομική, αλλά και κοινωνική δραστηριότητα καθορίζεται από το νόμο, σε αντίθεση με άλλου τύπου επαγγέλματα τα οποία ασκούνται ελεύθερα όπως ορίζει το άρθρο 5 του Συντάγματος». Βλ. Παρατσιώκας και Βασιλειάδης, 2011, σελ. 23. Στην ίδια μελέτη αναφέρεται ότι οι Έλληνες συμβολαιογράφοι ανήκουν στην κατηγο-

κοινωνική του ισχύ⁴ από το σημαντικό ρόλο που ανέκαθεν διαδραμάτιζε ο συμβολαιογράφος τόσο στις συναλλαγές του Κράτους με τον πολίτη, όσο και των πολιτών μεταξύ τους.⁵ Το επάγγελμα αυτό στην Ελλάδα είχε, ως εκ τούτου, πάντα διττή υπόσταση εφόσον η άσκηση της επαγγελματικής του δραστηριότητας εκινείτο ανάμεσα στο δημόσιο λειτούργημα και το ελεύθερο επάγγελμα. Μεταπολεμικά η διεύρυνση του κύκλου εργασιών του επαγγέλματος, λόγω των ευνοϊκών συνθηκών που εξασφάλισε η ραγδαία ανάπτυξη του κατασκευαστικού τομέα, προσέδωσε στο συμβολαιογραφικό επάγγελμα και οικονομική αίγλη,⁶ έτσι ώστε να θεωρείται μέχρι σήμερα προνομιούχο από κάθε άποψη. Το επάγγελμα θεωρείται «κλειστό» και προστατευμένο⁷ από το γεγονός ότι η είσοδος σε αυτό γίνεται με διορισμό κατόπιν επιτυχίας σε ειδικές εξετάσεις για την πλήρωση συγκεκριμένου κάθε φορά αριθμού προκαθορισμένων θέσεων σε επίπεδο χώρας, θέσεων οι οποίες προκηρύσσονται με βάση τις αποχωρήσεις, παραιτήσεις, και συνταξιοδοτήσεις συμβολαιογράφων.⁸

Με την έλευση της κρίσης, κυρίως μετά το 2010, οι παράμετροι του συμβολαιογραφικού επαγγέλματος που δημιουργούσαν ένα ασφαλές περιβάλλον εργασίας άρχισαν να αλλάζουν. Με την επίταση των πολιτικών λιτότητας επλήγησαν όχι μόνον οι ευάλωτες κοινωνικές κατηγορίες πολιτών-πελατών των συμβολαιογράφων, αλλά και τα ίδια

ρία των συμβολαιογράφων «λατινικού τύπου», οι οποίοι είναι νομικοί που δρουν κατ' εξουσιοδότηση του κράτους, στο ίδιο, σελ. 9.

4. Ο «συμβολαιογράφος... είναι εγγυητής της νομιμότητας και εγκυρότητας μιας συναλλαγής που είναι από τις σημαντικότερες για τον Έλληνα πολίτη», Παρατσιώκας και Βασιλειάδης, ό.π., σελ. 23. Επίσης, όπως προκύπτει από προγενέστερη έρευνα στον αγροτικό χώρο «ο συμβολαιογράφος... θεωρείται πολύ χρήσιμος γιατί η παρουσία του δημιουργεί στις συνειδήσεις των ερωτηθέντων ένα αίσθημα ασφάλειας δικαίου», Ευαγγελίδου, 2004, σελ. 268.

5. Όπως χαρακτηριστικά αναφέρεται «οι συμβολαιογράφοι λειτουργούν ως ανεξάρτητοι, αμερόληπτοι και αντικειμενικοί σύμβουλοι προς τα μέρη που λαμβάνουν μέρος σε μια συναλλαγή», Παρατσιώκας και Βασιλειάδης, ό.π., σελ. 33.

6. Οι συμβολαιογράφοι ανήκουν σε κατηγορίες επαγγελματιών με υψηλά εισοδήματα, Παρατσιώκας και Βασιλειάδης, ό.π., σελ. 30-31.

7. Η συμμετοχή στον διαγωνισμό προϋποθέτει και προγενέστερη εμπειρία διετούς άσκησης μαχόμενης δικηγορίας.

8. «Η είσοδος στο επάγγελμα για τους νεοδιοριζόμενους συμβολαιογράφους είναι ελεγχόμενη. Σε όλες τις περιπτώσεις έχουν τεθεί από το Κράτος περιορισμοί, όπως οι νομικές σπουδές, η πρακτική εξάσκηση και οι κρατικές εξετάσεις», Παρατσιώκας και Βασιλειάδης, ό.π., σελ. 56 και Κώτσι, κ.ά., 2015, σελ. 120.

τα θεωρούμενα ισχυρά και προνομιούχα επαγγέλματα, όπως αυτό του συμβολαιογράφου. Το συμβολαιογραφικό επάγγελμα, αυτό που πάντα διαδραμάτιζε κομβικό ρόλο στις συναλλαγές που έχουν σχέση μάλιστα με την επένδυση σε ακίνητη περιουσία - μέχρι πρόσφατα βασική μορφή αποταμίευσης των Ελλήνων πολιτών - άρχισε να πλήττεται από την νέα κατάσταση που δημιουργήθηκε στην αγορά ακινήτων.⁹ Οι συνθήκες άσκησής του άρχισαν να τροποποιούνται έτσι ώστε το επάγγελμα του συμβολαιογράφου να βρίσκεται σήμερα σε μετάβαση:¹⁰ μετάβαση από το status ενός προνομιούχου επαγγέλματος με υψηλό κοινωνικό γόντρο στο status ενός επαγγέλματος που σταδιακά απαξιώνεται. Οι διαδικασίες αποδόμησης του συμβολαιογραφικού επαγγέλματος είναι σύνθετες,¹¹ ενώ η οικονομική και κοινωνική αίγλη του επαγγέλματος έχει αρχίσει να μειώνεται με πολλαπλούς τρόπους.

Η αποδόμηση του συμβολαιογραφικού επαγγέλματος συντελείται, κατ' αρχήν, μέσω της μείωσης του εισοδήματος των συμβολαιογράφων. Η γενικότερη οικονομική δυσπραγία λόγω κρίσης έχει οδηγήσει σε δραματική μείωση του κύκλου εργασιών του κλάδου. Σοβαρά έχει πλήξει το επάγγελμα, ειδικότερα, η οξεία κρίση στον κατασκευαστικό τομέα, βασικό αιμοδότη του συμβολαιογραφικού επαγγέλματος. Η κρίση αυτή, η οποία συναρτήθηκε με τη κρίση του χρηματοπιστωτικού και του τραπεζικού συστήματος και τη διακοπή της χορήγησης δανείων, επέφερε σταδιακά, μετά το 2010, την απονέκρωση της αγοράς του ακινήτου με αποτέλεσμα να μειωθούν κάθιστα οι συμβολαιογραφικές πράξεις που σχετίζονται με το ακίνητο,

9. Το επάγγελμα του συμβολαιογράφου έχει ενταχθεί στην κατηγορία των υπό απελευθέρωση «κλειστών» επαγγελμάτων με βάση τους όρους των μνημονίων. Βλ. Παρατσιώκας και Βασιλειάδης, ό.π., σελ. 21. Κώτση, κ.ά., ό.π., σελ. 118-125.

10. Με τις πρόσφατες ρυθμίσεις του Ν. 3219/2011, προβλέπεται η περαιτέρω απελευθέρωση του επαγγέλματος του συμβολαιογράφου. Βλ. Κώτση, κ.ά., ό.π., σελ. 24-28, 36-38 και 118-125.

11. Αναζητώντας την επίδραση των πολιτικών λιτότητας σε ένα επάγγελμα αρωγών των λειτουργιών του Κράτους, σε μια εποχή που η νέο-φιλελεύθερη αντίληψη για μείωση του κράτους κερδίζει έδαφος, διενεργήσαμε έρευνα μικρής κλίμακας κατά το έτος 2016 σε ένα πεδίο ουσιαστικά ανεξερεύνητο στην Ελλάδα μέχρι σήμερα. Απευθυνθήκαμε σε πληροφόρητες - κλειδιά μεταξύ των οποίων συγκαταλέγονται συνταξιούχοι συμβολαιογράφοι και εκπρόσωποι συλλογικών φορέων του κλάδου. Συλλέξαμε επίσης αφηγήσεις ζωής με γυναίκες συμβολαιογράφους της Αθήνας, μέσης παραγωγικής ηλικίας, οι οποίες διαθέτουν μακρά επαγγελματική εμπειρία στον κλάδο και πριν την έλευση της κρίσης.

κυρίως οι αγοραπωλησίες. Από την άλλη πλευρά ένας καταγιγισμός δημοσιονομικών πολιτικών που υιοθετήθηκαν στο όνομα της κρίσης οδήγησαν αφενός σε περικοπή εισοδημάτων των πολιτών και αφετέρου σε αύξηση της φορολογίας των ήδη μειωμένων εισοδημάτων τους, έτσι ώστε, εκ των πραγμάτων, οι πολίτες να αποφεύγουν σήμερα να προβούν σε συμβολαιογραφικές πράξεις που δεν είναι απολύτως απαραίτητες. Και όταν καταφεύγουν στο συμβολαιογράφο, πολλές φορές, αδυνατούν να καταβάλουν την προβλεπόμενη αμοιβή ή και την καθυστερούν. Την προσφυγή των πολιτών στις υπηρεσίες του συμβολαιογράφου αναστέλλουν, εκτός των άλλων, η επιβολή του ΦΠΑ στις συμβολαιογραφικές πράξεις, αλλά και η υπερφορολόγηση των ακινήτων μέσω της επιβολής ειδικού υψηλού «έκτακτου», όπως εμφανίστηκε, αλλά μόνιμου όπως εφαρμόστηκε, φόρου επί της ακίνητης περιουσίας. Στο όνομα της κρίσης μειώθηκαν, όμως, και οι καθορισμένες από το Κράτος αμοιβές του συμβολαιογράφου, έτσι ώστε ο ήδη μικρότερος κύκλος εργασιών να συμπορεύεται και με μικρότερες απολαβές.¹² Μειώθηκαν επιπλέον και οι αντικειμενικές αξίες των ακινήτων, πράγμα το οποίο επέφερε νέα μείωση της αμοιβής του συμβολαιογράφου η οποία, στην περίπτωση αυτή, καθορίζεται από το Κράτος ως αναλογική αμοιβή. Το ήδη μειωμένο εισόδημα του συμβολαιογράφου συμπίεζει περαιτέρω η πολιτική υπερφορολόγησης των ελευθέρων επαγγελματιών σύμφωνα με την οποία οι επαγγελματίες αυτοί οφείλουν να προκαταβάλλουν το 75% του φόρου του επόμενου έτους έναντι προσδοκωμένων και όχι πραγματικών εισοδημάτων.¹³ Υπό αυτές τις συνθήκες ο κύκλος εργασιών του συμβολαιογράφου, ως εκ τούτου, βαίνει μειούμενος και το επάγγελμά του δεν είναι πλέον κερδοφόρο, ούτε και ελκυστικό για τους νεότερους επαγγελματίες.¹⁴

12. Όπως αναφέρεται και στη μελέτη των Παρατσιώκα και Βασιλειάδη, ό.π., «η αμοιβή του συμβολαιογράφου για μεταβιβάσεις ακινήτων μειώθηκε από 1,2% σε 1% επί της αναγραφόμενης αξίας του συμβολαίου τον Αύγουστο του 2009», σελ. 5.

13. Κατά την έκφραση των ερωτωμένων συμβολαιογράφων «από την εποχή των παχέων αγελάδων έχουμε μεταβεί σε μία περίοδο ισχνών αγελάδων».

14. Ως αποτέλεσμα αυτών των αλλαγών και σε αντίθεση με ό,τι συνέβαινε κατά το παρελθόν, όπου περισσότεροι υποψήφιοι διεκδικούσαν λιγότερες θέσεις, δεν είναι τυχαίο ότι στον διαγωνισμό του 2016 για την πλήρωση 815 θέσεων συμβολαιογράφων εμφανίστηκαν μόνον 455 υποψήφιοι.

Η απαξίωση του συμβολαιογραφικού επαγγέλματος συντελείται, όμως, και μέσω της συρρίκνωσης του επιστημονικού αντικειμένου της εργασίας του συμβολαιογράφου. Η επιφόρτιση του συμβολαιογράφου με ελεγκτική εργασία κατ' ανάθεση από το Κράτος λειτουργεί σε βάρος της ενασχόλησής του με τη νομική ουσία της υπόθεσης. Η επίταση της γραφειοκρατίας, επιπλέον, έχει ως αποτέλεσμα συνεχώς να αυξάνεται το πλήθος των πάσης φύσεως πιστοποιητικών που απαιτούνται για την υπογραφή ενός συμβολαίου, πιστοποιητικών την εγκυρότητα των οποίων καλείται να ελέγχει ο συμβολαιογράφος. Μάλιστα, η χρονοβόρα, πολύπλοκη και φθοροποιός ελεγκτική εργασία που αυτός παρέχει προς εξυπηρέτηση των νέων μορφών μιας διογκούμενης κρατικής γραφειοκρατίας είναι άμισθη,¹⁵ πράγμα το οποίο οδηγεί σε περαιτέρω υποβάθμιση του επιστημονικού status του συμβολαιογράφου. Παράλληλα η «αναβάθμιση» του ρόλου που ο συμβολαιογράφος διαδραματίζει ως προς το συντονισμό και την εποπτεία των πράξεων λοιπών υπηρεσιών, αρχών και επαγγελματιών (λογιστών, μηχανικών, εφοριακών, κλπ.) είναι μόνον φαινομενική, εφόσον στην ουσία υποκρύπτει μια επιπρόσθετη «υποβάθμιση» του επιστημονικού περιεχομένου της εργασίας του, υποβάθμιση η οποία συντελείται μέσω της μετατροπής του σε ένα είδος επιτηρητή των λοιπών εμπλεκομένων. Όμως το επιστημονικό κύρος των συμβολαιογράφων απειλούν, επίσης, σήμερα η πολυνομία και ο πληθωρισμός των νόμων, που έχουν ενταθεί από το 2011 κι εντεύθεν και οδηγούν σε ρευστότητα περί το δίκαιο. Η ρευστότητα αυτή όχι μόνο δημιουργεί ασάφεια περί του τι εκάστοτε ισχύει, αλλά εμμέσως θέτει ανά πάσα στιγμή σε αμφισβήτηση την επιστημονική αξιοπιστία του συμβολαιογράφου, ο οποίος πρέπει να είναι διαρκώς σε ετοιμότητα προκειμένου να παραμένει ενήμερος και να παρέχει έγκυρη και έγκαιρη γνώμη. Με την σταδιακή απόσυρση του Κράτους από βασικές του αρμοδιότητες και την μετακύληση ευθυνών του στο συμβολαιογράφο, το επάγγελμα εν μέσω κρίσης πλήττεται, ως εκ τούτου, και ως προς την ίδια την επιστημονική του λειτουργία.

Η απαξίωση του συμβολαιογραφικού επαγγέλματος επέρχεται συν τοις άλλοις και μέσω του χειρισμού της διττής φύσης του επαγγέλματος

15. «Ο συμβολαιογράφος στην Ελλάδα είναι άμισθος δημόσιος λειτουργός το έργο του οποίου καθορίζεται από το Συμβολαιογραφικό Κώδικα». Βλ. Παρατσιώκας και Βασιλειάδης, ό.π., σελ. 2.

αυτού από το Κράτος. Όπως διττή είναι η φύση του επαγγέλματος του συμβολαιογράφου ως δημόσιου λειτουργήματος και ως ελευθερίου επαγγέλματος, διττή είναι και η αντιμετώπιση που το Κράτος επιφυλάσσει στο επάγγελμα αυτό στην παρούσα συγκυρία της κρίσης. Από τη μία πλευρά ενδυναμώνει το ρόλο του συμβολαιογράφου στον φοροεισπρακτικό μηχανισμό, όχι μόνο γιατί τον καθιστά άμισθο ελεγκτή πιστοποιητικών καταβολής φόρου ακινήτων, αλλά και γιατί τον καθιστά άμισθο «εισπράκτορα» των οφειλομένων φόρων ακινήτων. Από την άλλη πλευρά μετατρέπει τον ίδιο τον συμβολαιογράφο σε θύμα των φορολογικών πολιτικών εφόσον, στο όνομα του ότι πρόκειται για ένα ελεύθεριο επάγγελμα, θεωρεί εκ προοιμίου ότι εξακολουθεί το επάγγελμα αυτό να παραμένει επικερδές και το υπερφορολογεί, όπως και τα λοιπά ελεύθερια επαγγέλματα. Την ίδια στιγμή που το Κράτος ενδυναμώνει το ρόλο του συμβολαιογράφου ως αρωγού του, την ίδια στιγμή τον μετατρέπει σε πρωταρχικό «στόχο» των φορολογικών του πολιτικών. Από αυτήν την πολιτική του Κράτους απορρέει μια διττή απαξίωση του συμβολαιογραφικού επαγγέλματος, ενός επαγγέλματος το οποίο υφίσταται τις επιπτώσεις του μετασχηματισμού του χαρακτήρα του Κράτους και της μετάβασης από ένα ισχυρό Κράτος δημόσιου χαρακτήρα με έμμισθους και άμισθους δημόσιους λειτουργούς σε ένα νεοφιλελεύθερο Κράτος που εκχωρεί βασικές λειτουργίες του στην ιδιωτική πρωτοβουλία και τον ελεύθερο ανταγωνισμό.

Η απαξίωση του συμβολαιογραφικού επαγγέλματος συντελείται, επιπρόσθετα, μέσω της αντιφατικής αντιμετώπισης του συμβολαιογράφου από τους πελάτες, άλλοτε ως αξιοσέβαστου εμπίστου συμβούλου και άλλοτε ως «εχθρού». Ο συμβολαιογράφος, ένα πρόσωπο το οποίο ως εκ του ρόλου του έχαιρε εμπιστοσύνης και αξιοπιστίας, υπό τις παρούσες συνθήκες άσκησης του επαγγέλματος βρίσκεται σήμερα αντιμέτωπος με την κρίση εμπιστοσύνης των πολιτών απέναντι στο Κράτος. Εκτός του ότι ως δημόσιος λειτουργός εγγυάται τη νομιμότητα των πράξεων και ως ελεύθερος επαγγελματίας μεριμνά για την εξυπηρέτηση του πελάτη του, σήμερα ο συμβολαιογράφος, λόγω των νέων ρόλων και αρμοδιοτήτων με τις οποίες τον επιφορτίζει το Κράτος, αναλώνεται να πείσει τους πελάτες για τα ισχύοντα. Καθίσταται έτσι εκ των πραγμάτων, εκ μεταφοράς και εξ αντανakλάσεως, αντί του Κράτους, αποδέκτης της δυσaréσκειας των πολιτών – πελατών απέναντι στην εφαρμογή πολιτικών λιτότητας, καθώς και επίταξης

της γραφειοκρατίας και της πολυνομίας. Από αδιαμφισβήτητος εξομολογητής, σύμβουλος και θεματοφύλακας οικογενειακών και προσωπικών μυστικών, προθέσεων και επιδιώξεων ο συμβολαιογράφος συχνά εκλαμβάνεται σήμερα ως πρόσωπο που συμβάλλει στην τάλαιπωρία των πολιτών-πελατών. Αυτή η μετάθεση της κρίσης επιπτώσεων από το Κράτος στο συμβολαιογράφο οδηγεί, κατ' αυτόν τον τρόπο, έμμεσα, σε μιας άλλης μορφής απαξίωση του επαγγέλματος.

Αξιοσημείωτο είναι ότι, παρά το σημαντικό κοινωνικό ρόλο που διαδραματίζει το επάγγελμά τους οι συμβολαιογράφοι είναι «απόντες» από τη επίσημη στατιστική καταγραφή που πραγματοποιείται κατά τις απογραφές πληθυσμού. Στις απογραφές αυτές δεν εμφανίζονται ως αυτόνομος νομικός κλάδος, αλλά απλώς προσμετρώνται στους «λοιπούς επαγγελματίες του νομικού κλάδου».¹⁶ Μόνον τα στοιχεία των Συμβολαιογραφικών Συλλόγων της χώρας δίνουν μια εικόνα για το μέγεθος του κλάδου, στοιχεία σύμφωνα με τα οποία οι συμβολαιογράφοι σήμερα είναι περίπου 3.200¹⁷ και εξ αυτών το 87% είναι γυναίκες.¹⁸ Ουσιαστικά εξίσου «απόντες» είναι, όμως, οι συμβολαιογράφοι και από την λιγοστή έρευνα που υπάρχει για τα νομικά επαγγέλματα στη χώρα, με εξαίρεση κάποιες σχετικές αναφορές στο βιβλίο της Δημάκη για τα νομικά επαγγέλματα¹⁹ και την ειδική έρευνα του ΙΟΒΕ.²⁰

1. Η έρευνα

Η διερεύνηση των πολλαπλών σχέσεων και αλληλεξαρτήσεων που υπάρχουν ανάμεσα στην επαγγελματική και οικογενειακή ζωή των γυναικών συμβολαιογράφων εν μέσω κρίσης κάθε άλλο παρά ήταν

16. Βλ. σχετικά στον παρόντα τόμο το κείμενο του Γ. Κανδύλη.

17. Όπως αναφέρεται στη μελέτη των Παρατσιώκα και Βασιλειάδης, ό.π., το Μάιο του 2011 «στην Ελλάδα καταγράφεται μεγάλος αριθμός συμβολαιογράφων (3.235 συμβολαιογράφοι) με αποτέλεσμα η χώρα να εμφανίζει τη μικρότερη αναλογία κατοίκων ανά συμβολαιογράφο (3.461 κάτοικοι ανά συμβολαιογράφο) μεταξύ των χωρών της Ευρωπαϊκής Ένωσης», σελ. 3 και 25.

18. Και στην Ελλάδα παρατηρείται η σταδιακή «θηλυκοποίηση» του συμβολαιογραφικού επαγγέλματος. Βλ. σχετικά και Thaw, 1998.

19. Λαμπίρη- Δημάκη, ενδεικτικά, σελ. 26, 203-205, 260, 268, 275, 277-278 και 383-384.

20. Παρατσιώκας και Βασιλειάδης, ό.π.

αυτονόητη. Προκειμένου να κατανοήσουμε τη σχέση που συνδέει τους «κόσμους» της εργασίας και της οικογένειας και να αναδείξουμε τους τρόπους με τους οποίους οι γυναίκες συμβολαιογράφοι εξασφαλίζουν την καθημερινή τους συνύπαρξη, σε συνθήκες παρατεταμένης κρίσης, χρειάστηκε κατ' αρχήν να καλύψουμε, κατά κάποιο τρόπο, το κενό που υπάρχει στην κοινωνιολογία του επαγγέλματος του συμβολαιογράφου. Έπρεπε, δηλαδή, να διερευνήσουμε τις γενικότερες συνθήκες άσκησης του επαγγέλματος προ κρίσης και εν μέσω κρίσης, στις οποίες ήδη αναφερθήκαμε προηγουμένως. Στη συνέχεια, προκειμένου να προσεγγίσουμε τη σχέση εργασίας και οικογένειας, χρειάστηκε να υιοθετήσουμε μια γενικότερη θεώρηση του θέματος σύμφωνα με την οποία η σχέση επαγγελματικής και οικογενειακής ζωής συνδέεται άμεσα με τις στρατηγικές κοινωνικής ανόδου ή αναπαραγωγής της κοινωνικής θέσης των οικογενειών προέλευσης των συμβολαιογράφων, αλλά και των οικογενειών που δημιουργούν οι ίδιες. Για το λόγο αυτό προσφύγαμε στην έννοια του «κύκλου ζωής» την οποία χρησιμοποιήσαμε ως αφετηρία για να σχεδιάσουμε τον οδηγό συνέντευξης. Στο πλαίσιο αυτό ενδιέφερε, κατ' αρχήν, ο «κύκλος της επαγγελματικής ζωής» αυτόνομα, δηλαδή τα της προϊστορίας της επαγγελματικής επιλογής, τα της έναρξης του επαγγέλματος και βεβαίως οι συνθήκες άσκησης του, προ και μετά την κρίση, από κάθε ερωτώμενη συμβολαιογράφο. Ενδιέφερε, επίσης, ο «κύκλος οικογενειακής ζωής» και πάλι αυτόνομα, δηλαδή τα της δημιουργίας οικογένειας από τις ίδιες τις συμβολαιογράφους. Ιδιαίτερη σημασία είχε, όμως, για την έρευνα και η σχέση του επαγγέλματος με την οικογένεια προέλευσης, δηλαδή με τον κύκλο οικογενειακής ζωής που προηγείται της δημιουργίας πυρηνικής οικογένειας. Εν τέλει στο επίκεντρο της διερεύνησης τέθηκαν οι τρόποι σύζευξης του κόσμου της εργασίας και του κόσμου της οικογένειας σε όλα τα επίπεδα, δηλαδή κατά πόσον οι δύο αυτοί κόσμοι συνυπάρχουν, πώς συνομιλούν ή πώς αφίστανται και με ποιούς τρόπους.

Για το σκοπό αυτό, στο πλαίσιο των γενικότερων μεθοδολογικών επιλογών της ποιοτικής έρευνας, διεξήχθησαν δέκα ημικατευθυνόμενες συνεντεύξεις με γυναίκες συμβολαιογράφους, ηλικίας μέχρι 50 ετών, μητέρες ανηλίκων παιδιών που έχουν γραφεία στην ευρύτερη περιοχή της πρωτεύουσας. Η επαφή με τις γυναίκες συμβολαιογράφους δεν ήταν διαδικασία εύκολη και μερικές φορές αντιμετωπίσα-

με αρνήσεις. Τόσο η έλλειψη χρόνου από πλευράς τους, όσο και η επιφυλακτικότητα τους απέναντι στο ερευνητικό μας εγχείρημα δυσχέραναν, σε κάποιο βαθμό, τη διεξαγωγή των συνεντεύξεων. Παρ' όλα αυτά πολλές συνεντεύξεις που είχαν ξεκινήσει ως μια ευγενική τυπική ανταπόκριση στο αίτημά μας, σταδιακά μετεξελίχθηκαν σε αφηγήσεις εξομολογητικού χαρακτήρα. Στις περιπτώσεις αυτές οι γυναίκες συμβολαιογράφοι, οι οποίες εξ επαγγέλματος επέχουν θέση προσεκτικού και εχέμυθου ακροατή, «μεταμορφώθηκαν» σταδιακά σε εξομολογούμενες αφηγήτριες, παραχωρώντας προσωρινά, σε μας τις ερευνήτριες, τον συνήθη ρόλο τους ως προσεκτικών και εχέμυθων ακροατριών. Από την έρευνα προέκυψε ένα πλούσιο προφορικό υλικό το οποίο, μέσω απομαγνητοφώνησης, μετατράπηκε σε γραπτό και το οποίο, προ της ανάλυσης, ανωνυμοποιήθηκε.

2. Τα ευρήματα

Η έρευνά μας έδειξε ότι η σχέση οικογένειας και εργασίας των γυναικών συμβολαιογράφων, σε αρκετές περιπτώσεις, δεν εξαντλείται στις παρούσες συνθήκες, αλλά προεκτείνεται και στο παρελθόν παραπέμποντας στη σχέση του επαγγέλματός τους με την οικογένεια προέλευσής τους. Για το λόγο αυτό, έχοντας ως επίκεντρο της ανάλυσής μας την έννοια του «κύκλου ζωής», παρουσιάζουμε τα ευρήματα της έρευνας σε δύο ενότητες. Η πρώτη ενότητα αναφέρεται στη σχέση που έχει η άσκηση του συμβολαιογραφικού επαγγέλματος από γυναίκες συμβολαιογράφους με την πατρική τους οικογένεια και, κατ' επέκταση, με την προετοιμασία της κοινωνικής αναπαραγωγής της πατρικής οικογένειας. Από χρονικής απόψεως η ενότητα αυτή αφορά, επομένως, την περίοδο πριν την έλευση της τρέχουσας οικονομικής κρίσης και μάλιστα την περίοδο προετοιμασίας της εισόδου στο επάγγελμα. Η δεύτερη ενότητα αναφέρεται στη σχέση εργασίας και πυρηνικής οικογένειας στις παρούσες συνθήκες άσκησης του συμβολαιογραφικού επαγγέλματος παραπέμποντας στις πρακτικές στις οποίες προσφεύγουν οι γυναίκες συμβολαιογράφοι προκειμένου να διατηρήσουν την κοινωνική τους θέση σε συνθήκες κρίσης. Η δεύτερη αυτή ενότητα αφορά, ως εκ τούτου, τη χρονική περίοδο μετά την έλευση της κρίσης. Από το πλούσιο υλικό που συγκεντρώθηκε κατά τη διάρκεια της

επιτόπια έρευνας σταχυολογήσαμε τα θέματα που επαναλαμβάνονται στις περισσότερες συνεντεύξεις. Τα θέματα αυτά απεικονίζουν μέρος των αποτελεσμάτων της θεματικής ανάλυσης του υλικού της ποιοτικής έρευνας στους συμβολαιογράφους παρέχοντας ενδιαφέρουσες ενδείξεις για τη σχέση εργασίας και οικογένειας, ενδείξεις οι οποίες, σε καμία περίπτωση, δεν μπορούν να οδηγήσουν σε γενικεύσεις.

1.1. Σχέση εργασίας και πατρικής οικογένειας ή η προετοιμασία της κοινωνικής αναπαραγωγής προ κρίσης

Ο κόσμος της εργασίας και ο κόσμος της οικογένειας, στην περίπτωση των γυναικών συμβολαιογράφων, «συνομιλούν» ήδη από την εποχή προ κρίσης, όταν οι γυναίκες αυτές επιλέγουν τις νομικές σπουδές και αργότερα το συμβολαιογραφικό επάγγελμα. Μόνον που η συνομιλία αυτή διεξάγεται στο επίπεδο της προετοιμασίας της μελλοντικής εργασίας στους κόλπους της οικογένειας προέλευσης, τότε που διαμορφώνονται και οριστικοποιούνται βασικές εκπαιδευτικές και επαγγελματικές επιλογές.

Επιλογή των νομικών σπουδών

Η είσοδος των γυναικών συμβολαιογράφων στο επάγγελμα αυτό δεν είναι τυχαία. Στις περισσότερες των περιπτώσεων είναι απόρροια της προϋπάρχουσας μακράς σχέσης της οικογένειας προέλευσης με τα νομικά επαγγέλματα. «Οι δικηγόροι πάμε μαζί». Οι γυναίκες συμβολαιογράφοι οδηγούνται στην επιλογή των νομικών σπουδών κατ' αρχήν για λόγους οικογενειακής παράδοσης. «Αρχικά το είδα σαν προσωρινή κατάσταση... να μη τους χαλάσω το χατίρι... Τα νομικά είναι πολύ ιδιαίτερος κλάδος». Άλλοτε ως κόρες πατέρων ή αδελφών που είναι δικηγόροι και άλλοτε ως κόρες μητέρων συμβολαιογράφων, οι περισσότερες ερωτώμενες, όπως ανέφεραν, επιλέγουν τις νομικές σπουδές με την προοπτική να υπεισέλθουν σε νομικό επάγγελμα ως κατιούσες κατ' ευθείαν γραμμή, σχεδόν «κληρονομικώ δικαιώματι». Υπάρχουν, όμως, και γυναίκες συμβολαιογράφοι που επιλέγουν τις νομικές σπουδές ως γόννοι μιας οικογένειας νομικών «εν ευρεία εννοία» (όπως ανιψιές νομικών) προκειμένου να υπεισέλθουν στο επάγγελμα και εκ πλαγίου. Η επιλογή των νομικών σπουδών, στις

περιπτώσεις αυτές, φαίνεται να συναρτάται κυρίως με στρατηγικές κοινωνικής αναπαραγωγής ή παγίωσης της υπάρχουσας κοινωνικής θέσης. Η επιλογή αυτή φαίνεται να συνδέεται με τη διαγενεακή μεταβίβαση ενός επαγγελματικού και κοινωνικού κεφαλαίου από τις προηγούμενες γενιές, κεφαλαίου το οποίο οι γενιές των συμβολαιογράφων της έρευνας επιθυμούν να διατηρήσουν και να παραδώσουν στην επόμενη γενιά εν είδει σκυτάλης.

Υπάρχουν, όμως, και ερωτώμενες οι οποίες επέλεξαν τις νομικές σπουδές χωρίς να προέρχονται από οικογένεια νομικών. Οι λόγοι επιλογής των σπουδών αυτών σχετίζονται με την υψηλή θέση που αυτές κατέχουν τα νομικά στην ιεραρχία των σπουδών θεωρητικής κατεύθυνσης, επιλογής η οποία συμβαδίζει με αριστεία των υποψηφίων, αλλά και με την πολυλειτουργικότητα ενός πτυχίου που μπορεί να οδηγήσει σε διάφορες επαγγελματικές διεξόδους.²¹ *«Θα κάνω κάτι ανώτερο από το καθηγητζίκι... θα πάω να στη νομική όπου θα μου ανοίγονταν άλλοι ορίζοντες»*. Η επιλογή των νομικών σπουδών, στην περίπτωση αυτή, φαίνεται να συναρτάται και με στρατηγικές απόκτησης εκπαιδευτικού και κοινωνικού κεφαλαίου που να συμβάλλει στην κοινωνική ανέλιξη ή άνοδο.²²

Είναι φανερό ότι για τις γυναίκες συμβολαιογράφους η επιλογή των νομικών σπουδών δεν είναι μόνον αναγκαία προϋπόθεση για την μελλοντική άσκηση του επαγγέλματος, αλλά και προϋπόθεση διατήρησης ή βελτίωσης της κοινωνικής θέσης της οικογένειας. Άλλοτε ως «δύσωση πίστης» στην οικογενειακή παράδοση και άλλοτε ως διαβατήριο κοινωνικής ανόδου οι νομικές σπουδές αποτελούν το πρώτο βήμα προετοιμασίας για την επαγγελματική σταδιοδρομία των γυναικών συμβολαιογράφων.

21. Λαμπίρη-Δημάκη, ό.π., ενδεικτικά, σελ. 33, 62, 71.

22. Ήδη από τον 19ο αιώνα ο Μπαλζάκ κάνει λόγο για «επένδυση» σε νομικά επαγγέλματα με κριτήρια άλλα από το ίδιο το αντικείμενο του επαγγέλματος. Όπως χαρακτηριστικά γράφει «με την ίδια λογική δεν γίνεται πια κανείς δικηγόρος ή συμβολαιογράφος έχοντας ως αρχικό του σκοπό αυτό τουτό το επάγγελμα. Όλοι φαντάζονται βέβαια ότι θα πρέπει να τρέχουν στα δικαστήρια από δω κι από κει ή να κρατούν πρακτικά και να κάνουν απογραφές ... Είναι αποδοτικότερη η επένδυση στο επάγγελμα του συμβολαιογράφου απ' ό,τι στην αγορά γης, είναι καλύτερη η επένδυση στο δικηγορικό επάγγελμα απ' ό,τι σε ακίνητα». Βλ. Μπαλζάκ, 2006, σελ. 17-18.

Η επιλογή του συμβολαιογραφικού επαγγέλματος

Η συμβολαιογραφία είναι μία από τις πολλαπλές επαγγελματικές απολήξεις του πτυχίου της Νομικής στην οποία καταλήγουν οι απόφοιτοι των Νομικών Σχολών μέσα από διαφορετικές κοινωνικές διαδρομές. Έτσι οι λόγοι επιλογής του συμβολαιογραφικού επαγγέλματος από τις ερωτώμενες ποικίλλουν. Σε κάποιες περιπτώσεις η επιλογή αυτή αποτελεί φυσική συνέχεια της οικογενειακής παράδοσης στη συμβολαιογραφία. Στην έρευνά μας υπάρχουν συμβολαιογράφοι που έχουν μαθητεύσει και κοινωνικοποιηθεί στα γραφεία μπτέρων ή συγγενών από μικρή ηλικία, πριν καν ολοκληρώσουν τις νομικές τους σπουδές. «Εικοσιέξι χρόνια στο γραφείο και δεκάξι χρόνια συμβολαιογράφος». Κάποιες από αυτές, μάλιστα, επέλεξαν τη συμβολαιογραφία υπό την επίδραση των προσδοκιών και ονείρων των γονέων τους, ειδικότερα της μητέρας, θυσιάζοντας, κατ' αυτόν τον τρόπο, τα προσωπικά τους όνειρα και παρατιούμενες από τις επιθυμίες τους.

Όμως, η επιλογή της συμβολαιογραφίας τελείται, επίσης, εξ αντιδιαστολής προς άλλες επαγγελματικές επιλογές. Έτσι, σε κάποιες περιπτώσεις, επιλέγεται από τις ερωτώμενες εξ αντιδιαστολής προς τη δικηγορία, ένα επάγγελμα το οποίο θεωρείται λιγότερο «γυναικείο» για λόγους που σχετίζονται κατ' αρχήν με τους όρους άσκησής του. Βασικός τέτοιος λόγος είναι ότι, ως επάγγελμα ιδιαίτερα απαιτητικό, η δικηγορία δεν προσιδιάζει στις γυναίκες νομικούς που επιθυμούν να αποκτήσουν οικογένεια. «Πώς θα μπορούσα να συνδυάσω ένα σκληρό επάγγελμα (της δικηγορίας) με ένα παιδί;». Χαρακτηριστικό της άσκησης δικηγορίας είναι το ανεξέλεγκτο και το αστάθμητο του ωραρίου και της ροής της εργασίας. «Τη συμβολαιογραφία μπορείς να τη ρυθμίσεις. Υπάρχει κάποιο πρόγραμμα, μπορείς να βολέψεις τα της οικογένειάς σου». Βασικό προαπαιτούμενο της άσκησης του δικηγορικού επαγγέλματος είναι, επίσης, η έκθεση στην ακροαματική διαδικασία. «Δε μου πήγαινε το ακροατήριο... δεν μου πήγαιναν και οι ώρες δουλειάς. Και είπα θέλω να κάνω κάτι πιο μαζεμένο, με τη λογική ότι, κάποια στιγμή, θα κάνω οικογένεια, θα κάνω παιδί. Αλλά θέλω να τη βολεύω εγώ τη δουλειά μου, όπως εγώ μπορώ, να τη βάζω σε κάποια πλαίσια». Πέραν αυτών υπάρχει προκατάληψη σε βάρος των γυναικών δικηγόρων, επιφύλαξη και έλλειψη εμπιστοσύνης. «Οι πελάτες δεν εμπιστεύονται γυναίκες ιδιαίτερα στα ποινικά».

Η συμβολαιογραφία επιλέγεται, όμως, και σε αντιδιαστολή με άλλες επαγγελματικές δυνατότητες, με κριτήριο και τη δυνατότητα άσκησης αυτόνομου και ελεύθερου επαγγέλματος. Επιλέγεται, δηλαδή, εξ αντιδιαστολής προς την δυνατότητα υπαλληλίας στο δημόσιο, είτε με την ιδιότητα του δικαστή, είτε με αυτήν του δημοσίου υπαλλήλου γενικότερα. Αρνητικά συνεκτιμάται, στην περίπτωση αυτή, η ιεραρχική διάταξη και εξάρτηση των θέσεων στο δημόσιο. *«Ηθελα το δικό μου γραφείο, χωρίς κανέναν πάνω από το κεφάλι μου»*. Η συμβολαιογραφία επιλέγεται, επίσης, έναντι της δημοσιοϋπαλληλίας, ως επάγγελμα ζωντανό και δημιουργικό που αντιμάχεται τη στατικότητα και τη μονοτονία της απασχόλησης στο δημόσιο, μιας απασχόλησης που χαρακτηρίζεται ως *«ο τάφος του Ινδού»* και ισοδυναμεί *«με πνευματικό θάνατο»*.

Κοινός παρονομαστής της επιλογής του συμβολαιογραφικού επαγγέλματος από τις ερωτώμενες γυναίκες συμβολαιογράφους είναι το υπό ρύθμιση ωράριο, η αυτονομία και η ελευθερία του επαγγέλματος, αλλά και το γεγονός ότι, προ κρίσης, επρόκειτο για ένα *«προσοδοφόρο επάγγελμα»*, το οποίο φάνταζε ως *«το ιδανικό επάγγελμα για το συνδυασμό οικογένειας και εργασίας»*.

Γενικότερα η σχέση εργασίας και οικογένειας, στην περίπτωση των γυναικών συμβολαιογράφων, είναι σύμφυτη με την οικογένεια προέλευσης, είτε άμεσα, όταν οι γυναίκες αυτές προέρχονται από οικογένειες νομικών, είτε έμμεσα, όταν η επιλογή νομικών σπουδών συναρτάται με μια οικογενειακή στρατηγική κοινωνικής ανόδου.²³ Οι μεν νομικές σπουδές προδιαγράφουν την επαγγελματική κατεύθυνση, οι δε λόγοι επιλογής του επαγγέλματος του συμβολαιογράφου, στη συνέχεια, προδιαγράφουν, με τη σειρά τους, το βασικό πλαίσιο το οποίο θα προσδιορίσει και τη μελλοντική σχέση επαγγελματικής και οικογενειακής ζωής. Αν οι απόφοιτοι της Νομικής, γενικά, έλκονται από το επάγγελμα του συμβολαιογράφου διότι εξασφαλίζει χρήματα, ανεξαρτησία, γόπηρο, οι γυναίκες απόφοιτες Νομικής, ειδικότερα, έλκονται από τη μεγαλύτερη ασφάλεια που προσφέρει το επάγγελμα αυτό, από τη δυνατότητα ρύθμισης του εργασιακού πλαισίου και, εν τέλει, από τη δυνατότητα που τους παρέχει να αποκτήσουν οικογένεια.

23. Κασσιμάτη, 2001, σελ. 239-286.

2.2. Σχέση εργασίας και πυρηνικής οικογένειας ή πρακτικές διατήρησης της κοινωνικής θέσης κατά την περίοδο της κρίσης

Η σχέση εργασίας και οικογένειας των γυναικών συμβολαιογράφων διαφοροποιείται όταν μεσολαβεί η δημιουργία δικής τους οικογένειας. Η «συνομιλία» του κόσμου της εργασίας με τον κόσμο της οικογένειας διεξάγεται με νέους όρους που καθορίζονται πλέον από το επάγγελμα του συζύγου και τη σχέση του επαγγέλματος αυτού με τη συμβολαιογραφία, τον αριθμό και την ηλικία των παιδιών, τη στήριξη της οικογένειας προέλευσης, αλλά και τους διαφοροποιημένους εν μέσω κρίσης όρους άσκησης του επαγγέλματος.

Οι αλλαγές στο επάγγελμα εν μέσω κρίσης και το συνεχές κινήγι του χρόνου

Με την έλευση της κρίσης, υπό την επήρεια των νέων ρυθμίσεων για την απελευθέρωση των «κλειστών» επαγγελματιών, των μετασχηματισμών του κράτους και της επίταξης της γραφειοκρατίας και της πολυνομίας, όπως ήδη αναφέρθηκε, σταδιακά τροποποιούνται οι όροι άσκησης του συμβολαιογραφικού επαγγέλματος. Οι γυναίκες συμβολαιογράφοι υφίστανται πολλαπλά την κατάσταση που δημιουργούν οι νέες αυτές συνθήκες. Επωμίζονται όλα τα βάρη του γραφείου, εφόσον αδυνατούν πλέον να έχουν βοήθεια επί πληρωμή και επιμηκύνουν εκ των πραγμάτων το ωράριο εργασίας τους. Παράλληλα «εισπράττουν» καθημερινά τις συνέπειες της γραφειοκρατίας και της πολυνομίας που δημιουργούν ανασφάλεια περί το δίκαιο και ρευστότητα δικαίου, αλλά και πλήττουν τη σχέση εμπιστοσύνης με τους πελάτες.

«Παλιότερα (το επάγγελμα) έχαιρε μεγάλης εκτιμήσεως και σεβασμού. Τώρα έχει ευτελιστεί... Παλιότερα ο κόσμος δεν είχε αυτήν τη δυσπιστία. Είχε μεγαλύτερο κύρος. 'Το είπε ο συμβολαιογράφος!' Τώρα αναγκάζομαι να βγάλω να δείξω το νόμο. Του το λες (του πελάτη), του το εξηγείς, του το γράφεις και αυτοί αναρωτιούνται μήπως είσαι περίεργος, μίζερος, να πάω να κάνω τη δουλειά μου αλλού. Έχω άγχος να αποδείξω στον πελάτη τα αυτονόητα... Οι πελάτες διασταυρώνουν».

Στις διαρκώς μεταβαλλόμενες συνθήκες άσκησης του επαγγέλματος το άγχος των γυναικών συμβολαιογράφων συνεχώς αυξάνεται, πολύ περισσότερο, μάλιστα, λόγω της μετάθεσης αρμοδιοτήτων του Κράτους που επιτείνει και την προσωπική τους ευθύνη.

«Είμαστε και με τα δύο πόδια στον Κορυδαλλό! Ευθύνη... Πρέπει να είσαι πολύ σκληρός και άτεγκτος για να μην πέσεις στη λούμπα... Με όλες τις ευθύνες που έχουμε... Ο φόρτος δουλειάς είναι τεράστιος. Ξεφεύγει από τις ανθρώπινες δυνατότητες να τον διεκπεραιώσει. Θέλουν να μειώσουν το κόστος του Κράτους, μείωσαν τους δημόσιους υπαλλήλους... Πολύ περισσότερες ώρες δουλειάς, χωρίς αμοιβή... Μας φορτώσανε υπερβολικά με έξοδα... Περνάνε χρήματα από εδώ μέσα και δεν μένει τίποτα και μπαίνουμε και μέσα... Πιεζόμαστε πάρα πολύ».

Βασικό θέμα το οποίο διατρέχει και κατατρέχει όλες τις αφηγήσεις των γυναικών συμβολαιογράφων είναι το συνεχές «κυνήγι του χρόνου». Του χρόνου που λειτουργεί σαν διελκυστίνδα ανάμεσα στο επάγγελμα και την οικογένεια.²⁴ Του χρόνου που δεν επαρκεί προκειμένου

24. Χαρακτηριστική είναι η περιγραφή μιας συνηθισμένης μέρας από μια μητέρα συμβολαιογράφο: «Σηκώνομαι νωρίτερα από τους υπόλοιπους. Η μικρή ξεκινάει να ξυπνάει στις 7. Στις 8 πάρα τέταρτο την σηκώνουμε. Εγώ ξυπνάω 7 πάρα τέταρτο. Να προλάβω να μαζέψω κάποια πράγματα στο σπίτι, συνήθως και να μαγειρέψω με χύτρα ταχύτητας πάντα. ... Γύρω στις 7.30 αρχίζουμε την διαδικασία του παιδιού. Άντε παιδί μου ντύσου. Δεν σηκώνομαι μαμά. Τέλος πάντων είναι και μια ουσιαστική ώρα, προσπαθώ να της την αφιερώσω το πρωί. Στο μεταξύ εγώ ετοιμάζω διάφορα. Τσάντες, ποτέ δεν κάθομαι να φάω πρωινό. Υπάρχει πάντα πρωινό έτοιμο. Σε στυλ κέικ είτε αγοραστό, είτε φτιαχτό από εμάς, ώστε να μπορείς να τρως μια μπουκιά πάνω από το τραπέζι και να πηγαиноέρχεσαι με ένα γάλα. Ε, βάφομαι, βάζω πράγματα, βγάζω, αυτή τα βάζει, τα βγάζει. Στις 8 πάρα τέταρτο έρχεται και την παίρνει το σχολικό. Οπότε γυρνάω, μαζεύω, κλείνω το σπίτι, ο άντρας μου ετοιμάζει μόνο τον εαυτό του. Θέλω να πω ότι είναι μια κινητικότητα. Από το μαγειρεύω, να βάφομαι, να προσπαθώ να είμαι σχετικά ευπρεπής, να ετοιμάζω το παιδί, να κατεβάζω σκουπίδια, όλα μαζί. Φεύγουμε. Παίρνουμε το μετρό, μας έχει σώσει λίγο αυτό.... αλλά είναι μια ώρα. Δεν μπορείς να το ρίξεις πιο κάτω. Να πάρεις το αυτοκίνητο, να το παρκάρεις, να πάρεις το μετρό, να έρθεις εδώ. Στο δρόμο, αν μπορώ, σχεδιάζω κάποια πράγματα, τράπεζες, αλλά δύσκολα πια βγαίνω έξω, παρόλο που είναι όλα γύρω-γύρω. Όταν ξεκινήσω, εδώ έρχομαι γύρω στις 9.30, εκτός αν έχω περάσει από κάποια άλλη δουλειά, από εφορία κ.λπ. Για κάποιο μαγικό λόγο δεν βγαίνω από εδώ. Δεν μπορώ να βγω.... Συνήθως βαράνε τηλεφωνα, να ανοίξω τα e-mail, να απαντήσω, να μελετήσω, δια μαγειρίας πάει η ώρα 5. Μπορεί σε αυτή τη φάση να έχουμε υπογράψει και συμβόλαια. Μπορεί και όχι και κάποιο συμβόλαιο να πρέπει να γίνει αργότερα. Εκεί συνεχίζουμε μέχρι τις 6. Συνήθως γύρω στις 5 καταφέρνω με πολύ κόπο να τα μαζέψω. Γιατί το πρωί είναι πολύ

να συνδυαστούν στην καθημερινότητα οι απαιτήσεις του επαγγέλματος με τις απαιτήσεις της οικογένειας, σήμερα πλέον χωρίς βοήθεια επ' αμοιβή και μόνο με τη στήριξη του οικογενειακού δικτύου, όταν αυτό είναι εφικτό. Του χρόνου που τις καταδιώκει, μέχρι ασφυξίας, και τις εγκλωβίζει στο καθημερινό κυνήγι του χρόνου προκειμένου να προλάβουν την ατέλειωτη λίστα υποχρεώσεων στο γραφείο και στο σπίτι. Του χρόνου εργασίας που καταδυναστεύει την ιδιωτική ζωή. «Κοιτάω το παιδί μου και σκέφτομαι τον ΕΝΦΙΑ».

Την έλλειψη επαρκούς χρόνου για την εκπλήρωση της μακράς «λίστας» καθηκόντων οι γυναίκες συμβολαιογράφοι προσπαθούν να αντιμετωπίσουν με ακριβή και συνεχή οργάνωση των δραστηριοτήτων τους και αυστηρή τήρηση καθημερινών χρονοδιαγραμμμάτων, με τίμημα το συνεχές άγχος και το μεγάλο ψυχικό κόστος.

«Πρέπει να είμαι κουρδισμένη από τις πέντε το πρωί στο πόδι... Τώρα είμαι με άλλους ρυθμούς... αυτό με το ρολόι να μη ξεφύγει το τάδε δευτερόλεπτο, μην πάω στο επόμενο γιατί χαθήκανε τα πάντα».

επιβαρυνόμενο από τηλέφωνα, ραντεβού, συνεννοήσεις με υπηρεσίες. Τέλος πάντων μαζεύω λίγο το μυαλό μου να δουλέψω στην ουσία που πρέπει. Δεν υπάρχει άλλος τρόπος... Οπότε από τις 2.30 -5 μένει για να κάνω κάτι ουσιαστικό. Ψύχω στις 5 προσπαθώ να τα κλείνω. Τελικά πάει 5.30, πάει κάτι άλλο. Ας πούμε ότι στις 5 το κλείνουμε το γραφείο. Μέχρι να φτάσω σπίτι θέλω καμιά ώρα.... Ε, προσπαθώ να πάω λίγο στο super market εκείνη την ώρα, όπου έτσι και μπεις μέσα, το έχασες το μισάωρο, να πάρω το αυτοκίνητο, να πάω σπίτι, να μαζέψω ό,τι άλλο μπορώ, να φάμε άρον – άρον, έρχεται το παιδί εκείνη την ώρα ή πάμε εμείς και το παίρνουμε. Συνήθως για καλή μας τύχη, οι γονείς μου μένουν κοντά μας την φέρνουν. Δεν πάμε εμείς να την πάρουμε.... Το παιδί το αφήνω στον παιδικό σταθμό. Είναι καλός και σχετικά οικονομικός. Θα μπορούσε να μου το κρατάει και μέχρι τις 6. Και παραπάνω. Εγώ την έχω βάλει στις 4.30 να την πηγαίνουν στους δικούς μου. Να χαζεύει και λίγο με τους παππούδες μια ώρα, να βλέπει και την μάνα μου, να κάνει και τα δικά της, να την ταΐζουν παραπάνω και γύρω στις 6 την φέρνει ο πατέρας μου ή πάμε εμείς και την παίρνουμε. Αυτό είναι το ιδανικό, δηλαδή το 5 και έχω φτάσει 6 στο σπίτι. Συνήθως πάει 6.30, 7, 7.30. Εκείνη την ώρα καθόμαστε να φάμε, με την μικρή παρέα, δεν μας αφήνει, μας τραβάει χέρια - πόδια και μετά ξεκινάει η διαδικασία. Να παίξεις λίγο με την μικρή, κάτι να κάνεις, κάποια δουλειά στο σπίτι, ένα σίδερο, ό,τι.... Βασικά πράγματα....Οπότε εκείνη η ώρα είναι λίγη για το παιδί. Όπως τρώμε, μην φαντάζεσαι, βάζεις ένα πλυντήριο πιάτων, ένα άλλο, να απλώσεις ένα ρούχο, δυο πράγματα δηλαδή, να είσαι ευπρεπής, μισοτρως, πας έρχεσαι και γύρω στις 9.30 αρχίζει η διαδικασία να την κάνουμε μπάνιο, να της διαβάσουμε κανένα παραμύθι, να την βάλουμε για ύπνο. Μετά, αν θα κοιτάξω κάτι για μια υπόθεση ουσίας και μπορώ να το πάρω, γιατί και τα συστήματα φορτωμένα και οι υπολογιστές στο σπίτι, πέφτει και η μικρή στο κοιμώμενο και δεν μπορώ, είναι δύσκολο. Αν πάρω κάτι, θα είναι γραπτό τυπωμένο να το δω».

Είναι φανερό ότι οι καταλυτικές αλλαγές στο επάγγελμα του συμβολαιογράφου επηρεάζουν πολλαπλά τους όρους άσκσής του σε καθημερινή βάση. Αντί να «απελευθερώνουν» τις γυναίκες συμβολαιογράφους, τις παγιδεύουν σε μακρά ωράρια, καθώς και σε νέους επαγγελματικούς ρόλους που προσομοιάζουν άλλοτε με ρόλο δημοσίου υπαλλήλου ο οποίος, όμως, εργάζεται αμισθί και άλλοτε με ρόλο «εγγυητή» ο οποίος εκ του νόμου καθίσταται υπεύθυνος για την πληρωμή των φόρων των Ελλήνων πολιτών.

Συστεγάζσεις και αλληλεξαρτήσεις

Η σχέση εργασίας και οικογένειας προβάλλεται σ' αυτόν τον ίδιο τον τόπο και το χώρο άσκησης του συμβολαιογραφικού επαγγέλματος, εφόσον τα γραφεία των γυναικών συμβολαιογράφων λειτουργούν πολύπλευρα και «φιλοξενούν» διάφορες μορφές συστεγάσεων. Στην περίπτωση που υπάρχει διαδοχή στο επάγγελμα από τη μια γενιά στην άλλη, το γραφείο αποτελεί τόπο «συνάντησης» των γενεών με πολλαπλές έννοιες: την έννοια της μεταβίβασης της υλικής κληρονομιάς (κτήριο γραφείου, αρχείο), αλλά και της πολιτιστικής, συμβολικής και πνευματικής περιουσίας σε γνώση, εμπειρία και κοινωνικό κεφάλαιο. Το γραφείο αποτελεί, επίσης, τόπο σύζευξης των κοινών επαγγελματικών ενδιαφερόντων και συμφερόντων των συζύγων, είτε πρόκειται για συζύγους με νομικά επαγγέλματα (συμβολαιογράφους, δικηγόρους), είτε πρόκειται για συζύγους με επαγγέλματα συνδεόμενα με τη συμβολαιογραφία (μηχανικούς, λογιστές). Το γραφείο λειτουργεί, κατ' αυτόν τον τρόπο, ως έδρα οργάνωσης του ελεύθερου επαγγέλματος, συχνά με τη συμμετοχή μελών της οικογένειας και ως έδρα μιας «οικογενειακής επιχείρησης» που έχει συμβοηθούντα μέλη. Παράλληλα το γραφείο λειτουργεί και ως χώρος όπου αντανακλάται ο καταμερισμός εργασίας μεταξύ των συζύγων.

Πέραν αυτού όμως σήμερα, εν μέσω παρατεταμένης οικονομικής κρίσης, η έννοια του γραφείου ως διακριτού χώρου εργασίας καταλύεται. Το θέμα που διατρέχει τις αφηγήσεις των γυναικών συμβολαιογράφων είναι η κατάλυση των χωρικών ορίων μέσω της μετατροπής του σπιτιού σε γραφείο, αλλά και το αντίθετο. Την απουσία βοήθειας στο γραφείο και στο σπίτι οι γυναίκες συμβολαιογράφοι προσπαθούν συνήθως να αντισταθμίσουν όχι μόνον μειώνοντας το ωράριο πα-

ρουσίας τους στο γραφείο, αλλά και εκπληρώνοντας στο χώρο του σπιτιού, ταυτόχρονα, τόσο τις επαγγελματικές, όσο και τις οικογενειακές τους υποχρεώσεις. Υπό αυτές τις συνθήκες η τεχνολογία ανάγεται σε παράγοντα που διευκολύνει αυτήν την κατάλυση χωρικών ορίων του γραφείου. Το σπίτι διαθέτει πλέον και αυτό όλο τον εξοπλισμό του γραφείου, ενώ συστηματικά φιλοξενεί φακέλους συμβολαίων οι οποίοι ανελλιπώς «παρακολουθούν» τις καθημερινές διαδρομές των γυναικών συμβολαιογράφων ανάμεσα στο γραφείο και το σπίτι. Παράλληλα η ζωή της οικογένειας προσαρμόζεται και εν μέρει υποτάσσεται στις ανάγκες της λειτουργίας του σπιτιού ως γραφείου.

«Παίρνουν οι πελάτες σπίτι. Πρέπει να φύγω από το χώρο που είναι τα παιδιά. Κλείνομαι κάπου και μιλάω. Το παιδί θεωρεί ότι μπορεί να σε απασχολήσει ανά πάσα στιγμή... Όταν δουλεύω στο σπίτι, κλείνομαι κάπου για να μπορέσω να γράψω».

Την απουσία βοήθειας οι γυναίκες συμβολαιογράφοι, κάποιες φορές, αντισταθμίζουν μετατρέποντας και το γραφείο σε σπίτι. Έτσι το γραφείο φιλοξενεί για κάποιες ώρες, κατά τη διάρκεια του ωραρίου εργασίας, νεογέννητα μωρά («το εργαζόμενο μωρό») ή μικρά παιδιά προσχολικής ηλικίας, πράγμα το οποίο συχνά δυσχεραίνει, όμως, την άσκηση του επαγγέλματος.

«Όποτε έχω φέρει παιδί στο γραφείο ... αδύνατο να δουλέψεις... Και δεν είναι θέαμα για τον πελάτη... Σε κακοχαρκτηρίζει ο πελάτης... Το παιδί σε διεκδικεί. Θέλει να σε απασχολήσει, να μιλήσει την ώρα που μιλάς στο τηλέφωνο».

Προκειμένου να επιβιώσουν ως επαγγελματίες εν μέσω κρίσης οι γυναίκες συμβολαιογράφοι αξιοποιούν περαιτέρω προϋπάρχουσες επαγγελματικές συστεγάζσεις με μέλη της οικογένειας ή/και δημιουργούν καινούργιες καταλύοντας όχι μόνο τα χρονικά, αλλά και τα χωρικά όρια ανάμεσα στην επαγγελματική δραστηριότητα και την οικογενειακή ζωή. Μάλιστα στις παρούσες δύσκολες συνθήκες η μετατροπή του γραφείου σε σπίτι και του σπιτιού σε γραφείο φαντάζει ως απολύτως αναγκαίος όρος εξισορρόπησης οικογένειας και εργασίας.

Σύγχρονες μορφές καταμερισμού εργασιών στο γραφείο και στο σπίτι

Η σχέση εργασίας και οικογένειας στις γυναίκες συμβολαιογράφους, όπως προκύπτει από τις αφηγήσεις τους, συνυφαίνεται τόσο με τις σχέσεις μεταξύ των συζύγων, όσο και με τις σχέσεις με τα μέλη της οικογένειας προέλευσης. Στην πραγματικότητα εν απουσία μιας πολιτικής του Κράτους για τη συμφιλίωση επαγγελματικής και οικογενειακής ζωής προσαρμοσμένης στις ιδιαιτερότητες της άσκησης ελευθέρων επαγγελμάτων, οι γυναίκες συμβολαιογράφοι εκ των πραγμάτων αναγκάζονται να υιοθετούν πρακτικές καταμερισμού καθηκόντων και εργασιών μεταξύ των μελών της πυρηνικής οικογένειας ή και των μελών της οικογένειας προέλευσης.

Στις αφηγήσεις τους όχι μόνο δεν υπάρχει καμία αναφορά στο κράτος ως αρωγό της συμφιλίωσης επαγγελματικής και οικογενειακής ζωής, αλλά, αντίθετα, η όποια αναφορά στο κράτος εμφανίζεται με αρνητικό πρόσημο. *«Δεν υπάρχει καμία μέριμνα... όλα τα βάζεις από την τσέπη σου»*. Οι γυναίκες συμβολαιογράφοι θεωρούν ότι το κράτος είναι απόν από τη στήριξη της οικογενειακής ζωής των ελεύθερων επαγγελματιών. *«Δεν υπάρχει ενίσχυση της μάνας που έχει μικρό παιδί από την πολιτεία»*. Μάλιστα, υπό την επήρεια της μετάθεσης ευθυνών και αρμοδιοτήτων του κράτους στους συμβολαιογράφους, της υπερφορολόγησής τους ως ελεύθερων επαγγελματιών, των μνημονιακών πολιτικών που έχουν επηρεάσει καταλυτικά τα εισοδήματα και την αγορά των ακινήτων, οι γυναίκες συμβολαιογράφοι θεωρούν ότι το κράτος λειτουργεί ως άδικος και ανάλγητος διώκτης τους, ο οποίος τους στερεί, εν μέσω κρίσης, τη δυνατότητα προσφυγής σε έμμισθη βοήθεια στο γραφείο και στο σπίτι. Την μεν διωκτική στάση του κράτους απέναντι στους ελεύθερους επαγγελματίες αντιμετωπίζουν με φόβο για το μέλλον του επαγγέλματος εκτιμώντας, σε κάποιες περιπτώσεις, ότι το επάγγελμα βρίσκεται υπό εξαφάνιση. Τη δε έλλειψη κρατικής μέριμνας για την οικογενειακή ζωή των ελεύθερων επαγγελματιών αντισταθμίζουν τόσο με τη συρρίκνωση του επαγγελματικού ωραρίου και του προσωπικού χρόνου, όσο και με την επιστράτευση μελών της οικογένειας τα οποία υποκαθιστούν την απουσία αρωγής του Κράτους, αλλά και τις έμμισθες ιδιωτικές υπηρεσίες.

Υπό τις συνθήκες αυτές η οικογένεια εν μέσω κρίσης λειτουργεί ως άτυπη, αλλά καθοριστική υποστηρικτική δομή για την στήριξη

της επαγγελματικής ζωής των γυναικών συμβολαιογράφων. «Δεν έχει παιδικό σταθμό... Αν δεν έχεις μαμά, πεθερά, είσαι μόνος». Με επίκεντρο τις ανάγκες που προκύπτουν στο γραφείο και στο σπίτι τα μέλη της οικογένειας προέλευσης και της πυρηνικής οικογένειας οργανώνονται ανάλογα προκειμένου να τις καλύψουν, όχι μόνον κατά το πρότυπο της οικογενειακής επιχείρησης που στηρίζεται στην άμισθη εργασία των συμβοηθούντων μελών, αλλά και κατά το πρότυπο της αγροτικής οικογένειας της οποίας όλα τα μέλη συστρατεύονται για το «ψωμί» της οικογένειας. Καθοριστικό ρόλο σε αυτήν την κατεύθυνση διαδραματίζουν οι σχέσεις μεταξύ των συζύγων. Οι σχέσεις αυτές διαμορφώνονται ανάλογα και με το επάγγελμα του συζύγου, επάγγελμα το οποίο, άλλοτε τον καθιστά εκ των πραγμάτων «απόντα» από την καθημερινότητα της οικογενειακής ζωής και άλλοτε συνεργάτη και συμμετοχο στα του οίκου και όχι μόνον. Στην περίπτωση που ο σύζυγος λόγω απαιτητικού επαγγέλματος (γιατρός, στέλεχος τράπεζας) είναι απών, ο καταμερισμός εργασίας των οικιακών καθηκόντων είναι ανέφικτος, ενώ οι σχέσεις φύλου διαμορφώνονται κατά το παραδοσιακό πρότυπο, σύμφωνα με το οποίο η γυναίκα συμβολαιογράφος, αν και η ίδια ασκεί απαιτητικό επάγγελμα, επωμίζεται αποκλειστικά τις ευθύνες του σπιτιού και υφίσταται εξ αυτού υπέρμετρη πίεση. «Εγώ είμαι του σπιτιού, εγώ είμαι του παιδιού, εγώ είμαι του γραφείου». Στην περίπτωση που οι σύζυγοι συνεργάζονται για τα της εργασίας και τα του οίκου, το συνεργατικό πρότυπο σχέσεων εκφράζεται στην μεν εργασία, όταν το επάγγελμα του συζύγου είναι συναφές προς την συμβολαιογραφία (άντρας λογιστής, δικηγόρος, μηχανικός), με μορφή υποβοήθησης, ανταλλαγής πελατών και επικοινωνίας για θέματα εργασίας, στο δε σπίτι με τη μορφή του καταμερισμού των καθηκόντων ανάλογα με το διαθέσιμο χρόνο του συζύγου, ενώ η βασική ευθύνη λειτουργίας του σπιτιού παραμένει πάντα στις γυναίκες συμβολαιογράφους.

«Συμμετέχει και ο σύζυγος στις δουλειές, μαγειρεύουμε και οι δύο... τακτοποιούμε... την ευθύνη του σπιτιού την έχω εγώ ... Για μένα νομίζεις ότι η μέρα είναι μεγαλύτερη... Τα κάνω όλα σπαστά».

Σε συνθήκες κρίσης όπου πλέον δεν είναι δυνατή η επ' αμοιβή βοήθεια, παλαιά πρότυπα καταμερισμού της εργασίας και συνδυα-

σμού εργασίας και οικογένειας αναπαράγονται. Μάλιστα οι αλλαγές στο επάγγελμα και η συρρίκνωση της αγοράς εργασίας τόσο στον οικιακό τομέα, όσο και στον κλάδο των υπηρεσιών μοιάζουν να οδηγούν στην επιστροφή σε παραδοσιακά πρότυπα κοινωνικής επιβίωσης που αποσκοπούν, μέσω του «σκλαβώματος» των μελών της οικογένειας, στη διατήρηση της κοινωνικής της θέσης. Στο πλαίσιο αυτό πλήττονται και οι όροι εξασφάλισης ισορροπιών ανάμεσα στην εργασία και την οικογένεια, οι δε ισορροπίες αυτές επιτυγχάνονται με αυξανόμενη επίταση του προσωπικού κόστους των γυναικών συμβολαιογράφων οι οποίες προσπαθούν να ανταποκριθούν ταυτόχρονα σε πολλαπλούς ρόλους: στους ρόλους της εργαζόμενης γυναίκας, της δημοσίου λειτουργού και ελεύθερης επαγγελματία, της ανεξάρτητης οικονομικά γυναίκας, της συζύγου και μητέρας.

Συγκρούσεις, διλήμματα και εξισορροπήσεις

Η συνύπαρξη δύο αντιτιθέμενων κόσμων, του κόσμου της εργασίας και του κόσμου της οικογένειας προϋποθέτει από πλευράς των γυναικών συμβολαιογράφων την επίτευξη συνεχών εξισορροπήσεων σε πολλαπλά επίπεδα. Στην μεν οικογένεια καλούνται να επιτύχουν τον συνδυασμό των επαγγελματικών ωραρίων τους με τα ωράρια των συζύγων και των παιδιών, τον συνδυασμό της εργασίας στο σπίτι με τις οικιακές ασχολίες, αλλά και την εξισορρόπηση των σχέσεων μεταξύ των μελών της οικογένειας (με το σύζυγο, με τα παιδιά, των παιδιών μεταξύ τους κλπ.). «*Να ήμουν να φροντίσω το φαγητό τους, να τους σερβίρω ... Γυρίζω και τα βρίσκω νηστικά... 'Μαμά θα μου βάλεις να φάω;'*». Στο δε επάγγελμα, υπό την επήρεια των συνεχών νέων νομοθετικών ρυθμίσεων, καλούνται να επιτύχουν συνεχείς εξισορροπήσεις όχι μόνον μεταξύ των συμβαλλομένων μερών, αλλά και μεταξύ πελατών και εφορίας, πελατών και λογιστών, πελατών και πολιτικών μηχανικών. «*Ο συμβολαιογράφος είναι αυτός που κρατάει την ισορροπία ανάμεσα στα συμβαλλόμενα μέρη. Εσύ πρέπει να είσαι το κέντρο, η ζυγαριά, να προασπίζεις τα συμφέροντα όλων των μερών*». Στις παρούσες συνθήκες οι γυναίκες συμβολαιογράφοι απαιτείται, δηλαδή, να επιδεικνύουν ικανότητες ενορχήστρωσης και μαεστρίας για την εναρμόνιση των αναγκών και απαιτήσεων διαφορετικών κόσμων, ενώ, στο επίπεδο του εαυτού, χρειάζεται συνεχώς να αντιμετωπίζουν

και να εξισορροπούν τη σύγκρουση ανάμεσα στα καθήκοντά τους και τις επιθυμίες τους.

«Μέσα μου νοιώθω σαν τον Κινέζο ... ακροβάτης που κρατάει τα πάντα στο αέρα μη σου πέσουν... Εξισορρόπηση ανάμεσα στο παιδί, τη δουλειά, τον σύζυγο, τους γονείς, τις διαπροσωπικές σχέσεις με πολύ κόσμο, τον έφορο, πολύ κόσμο που προσπαθώ να κρατάω ισορροπία... Να είσαι ήπιος, χαμογελαστός και να δείχνεις ότι έχεις έλεγχο της κατάστασης».

Η καθημερινή γεφύρωση των αντιτιθέμενων κόσμων είναι διαδικασία δύσκολη και ψυχικά επώδυνη για τις γυναίκες συμβολαιογράφους.

«Όταν είμαι στην εργασία έχω άγχος με το παιδί. Πάντα παίρνω τηλεφώνο στις 2:30 να δω αν έφθασαν καλά στο σπίτι. Το σκέφτομαι όλη την ώρα. Και όταν είμαι με το παιδί σκέφτομαι την εργασία... Δε κτύπησε το κινητό... να δεις που δεν έβγαλε εκείνο το χαρτί (ο πελάτης)... και το βράδυ τα σκέφτομαι».

Οι αφηγήσεις τους αναφέρονται σε διλήμματα, αμφιταλαντεύσεις και παλινδρομήσεις και δημιουργούν την εντύπωση ότι οι γυναίκες αυτές δίνουν καθημερινά μια μάχη συνύπαρξης και συντονισμού διαφορετικών ρόλων.

«Δεν είναι τόσο εύκολο και δεν το καταφέρνεις πάντα. Εγώ έχει τύχει να ζητήσω από το παιδί μου συγνώμη. Συγνώμη, παιδί μου, είχα μια κακή μέρα και την πλήρωσες εσύ, ας πούμε. Δε μου έφταιξες εσύ. Μου έφταιξε ότι κουράστηκα, ζορίστηκα, πιέστηκα, αγχώθηκα».

Παρά την αυστηρή οργάνωση του χρόνου και τον λεπτομερή προγραμματισμό καθηκόντων στον οποίο προσφεύγουν οι γυναίκες συμβολαιογράφοι προκειμένου να αντιμετωπίσουν συγκρούσεις ρόλων και ευθυνών, συχνά απρόβλεπτες καταστάσεις οδηγούν σε ανατροπές του καθημερινού σχεδιασμού τους (η αρρώστια του παιδιού, η καθυστέρηση ενός συμβολαίου), έτσι ώστε οι επιχειρούμενες εξισορ-

ροπήσεις των αντιτιθέμενων κόσμων να καθίστανται πρόσκαιρες και ασταθείς.

Η σχέση του κόσμου της εργασίας και του κόσμου της οικογένειας, η οποία είναι, ούτως ή άλλως, ανταγωνιστική, εν μέσω κρίσης καθίσταται, ως εκ τούτου, εκ των πραγμάτων ακόμα δυσκολότερη. Η επιτυχής συνύπαρξη των δύο αυτών κόσμων επαφίεται κυρίως στη συνεχή προσπάθεια επίτευξης ισορροπιών την οποία επωμίζονται, ως ταλαντούχοι «σχοινοβάτες», οι γυναίκες συμβολαιογράφοι.

Η ισοπέδωση της ταυτότητας και η βίωση οδύνης

Την διαρκή μάχη για την εξισορρόπηση των κόσμων της εργασίας και της οικογένειας συνοδεύει ένα αίσθημα ισοπέδωσης της επαγγελματικής και προσωπικής ταυτότητας των γυναικών συμβολαιογράφων. Στην τρέχουσα συγκυρία της κρίσης η υπερβολική αύξηση των επαγγελματικών ευθυνών, που συμβαδίζει με σημαντική μείωση του όγκου των εργασιών και των απολαβών, η έκπτωση του επιστημονικού αντικειμένου, η αβεβαιότητα λόγω ρευστότητας του ισχύοντος δικαίου, η καχυποψία των πελατών οδηγούν σε ένα αίσθημα ματαιοπονίας. Ματαιοπονίας λόγω της αδυναμίας τους να εξασφαλίσουν ένα ικανοποιητικό επίπεδο ζωής, μέσω της εργασίας τους, για τις ίδιες και για το μέλλον των παιδιών τους, αλλά και λόγω απώλειας του νοήματος της καθημερινής επαγγελματικής δραστηριότητας. Όπως οι ερωτώμενες λένε:

«Άρχισε να υποχωρεί το νομικό κομμάτι, η νομική μας γνώση», και «από κομβικό επάγγελμα λύσης νομικών θεμάτων σχετικά με τα ακίνητα... έχουμε μετατραπεί σε ενφειολόγους, περιουσιολόγους, λογιστές».

«Κάποτε ήταν αξιοπρεπής δουλειά. Τώρα δεν ξέρεις γιατί το κάνουν. Γιατί ελπίζεις ότι κάτι θα αλλάξει ; Ε ! ότι θα παρθούν πίσω κάποια από τα μέτρα που υλοποιήθηκαν. Δεν νομίζω ότι θα αλλάξει κάτι... Είναι αποκαρδιωτικό το όλο σκηνικό. Είναι αποκαρδιωτικό».

Δεν είναι τυχαίο ότι οι ερωτώμενες χρησιμοποιούν τις εκφράσεις «είμαστε γρανάζια ενός μηχανισμού», «έχουμε γίνει βιομηχανικοί εργάτες» ή

μιλούν για «εξευτελισμό» του επαγγέλματος και για μετατροπή τους «από συμπράττοντες λειτουργούς της δικαιοσύνης σε συμπράττοντες λειτουργούς του φοροεισπρακτικού μηχανισμού». Η ίδια η φύση της εργασίας έχει μεταβληθεί, εφόσον σταδιακά χάνεται ο επιστημονικός της χαρακτήρας.

«Το επάγγελμα έχει χάσει την ουσία του. Κάποτε είχες να επιλύσεις ένα νομικό θέμα, όχι να κυνηγάς τον ΕΝΦΙΑ ...μεγάλη αλλαγή στο αντικείμενο που άρχισε από το νόμο για την υπεραξία... Αρχίζουν και μεταφέρουν σε μας ευθύνη και δουλειά της εφορίας... πολλές ευθύνες υπολογισμού του φόρου χωρίς να είμαστε θωρακισμένοι. Και αυτό δεν πληρώνεται και κίνδυνοι ... προσωπικά... ενέχεσαι με την προσωπική σου περιουσία... δεν είμαι εγώ εφοριακός».

«Ψυχικά και επιστημονικά βαλλόμεθα από παντού. Θέλουν να μας αφανίσουν για να γίνουμε υπάλληλοι ξένων εταιριών. Πλήττει το ελεύθερο επάγγελμα. Οι αυτοαπασχολούμενοι. Δεχόμαστε βέλη από παντού. Γινόμαστε μεσολαβητές του Κράτους, εισπράκτορες. Φοροεισπράκτορες για διευκόλυνση του κράτους. Σταθμός ελέγχου των φόρων, γιατί η συλλογή πιστοποιητικών εκ μέρους του συμβολαιογράφου αποφέρει όφελος στο κράτος... Επιπλέον μας επιβαρύνει γιατί ερχόμαστε σε προστριβές με τον κόσμο... Το αντιμετωπίζω στωικά... γιατί ξέρω ποιος είναι ο ρόλος του κράτους... να εμπλέκεται στα πόδια μας... Από συμπράττοντες λειτουργοί της δικαιοσύνης έχουμε γίνει συμπράττοντες λειτουργοί του εισπρακτικού μηχανισμού... Μας θεωρούν εκ προοιμίου ότι βγάζουμε λεφτά και μας φορολογούν».

Επιπλέον, στο βωμό της διατήρησης του ελεύθερου επαγγέλματος και της οικογένειας, οι γυναίκες συμβολαιογράφοι θυσιάζουν τον προσωπικό τους χρόνο. Εν μέσω κρίσης, η άσκηση του ελεύθερου επαγγέλματος επιβάλλει από τη μία πλευρά την υποταγή και ανταπόκριση στις ανάγκες των πελατών και από την άλλη πλήρη χρονική διαθεσιμότητα για την ανατροφή των παιδιών, την έλλειψη της οποίας οι μπιτέρες συμβολαιογράφοι βιώνουν τραυματικά. Σε αυτές τις συνθήκες πολλαπλής δέσμευσης η όποια ψευδαίσθηση ελευθερίας συνοδεύει την άσκηση ενός ελεύθερου επαγγέλματος καταλύεται, έτσι ώστε οι γυναίκες συμβολαιογράφοι ουσιαστικά να βιώνουν μιαν αντίφαση,

την αντίφαση άσκησης ενός ελεύθερου επαγγέλματος σε συνθήκες ανελευθερίας. Την ισοπέδωση της ταυτότητάς τους βιώνουν οι γυναίκες συμβολαιογράφοι και λόγω της έλλειψης ατομικού χρόνου αναψυχής. «Τον εαυτό μου τον έχω βάλει στην άκρη τελείως... το *balance* δεν είναι σωστό για το παιδί». Δεν είναι τυχαίο ότι όλες οι δραστηριότητες ελεύθερου χρόνου ταυτίζονται με τις ανάγκες και τις δραστηριότητες των παιδιών τους. Παράλληλα οι γυναίκες συμβολαιογράφοι βιώνουν και ματαιώσεις από διαψεύσεις προσδοκιών, όπως την προσδοκία επιτυχούς ανταπόκρισής τους στο πρότυπο της ανεξάρτητης εργαζόμενης γυναίκας, μητέρας και καλής νοικοκυράς.

«Δηλαδή εμένα αυτό το σκηνικό ότι το έχω το σπίτι μόνη μου, έχω το γραφείο μόνη μου και τρέχω από εδώ και από εκεί και παίρνω και δουλειά και στο σπίτι δεν βγαίνει τελικά, γιατί γίνεσαι εκατό κομμάτια και δεν βοηθάς και τελικά πουθενά γιατί είσαι καλυμμένος. Και το σπίτι πρέπει να έχει κάποια ηρεμία και να υπάρχει μια καλή διάθεση και να υπάρχει μια καλή ατμόσφαιρα και όλα αυτά. Δεν μπορείς όταν είναι σπασμένα τα νεύρα σου και να κάνεις αυτό το πράγμα. Δεν βγαίνει πρακτικά δεν βγαίνει!»

Η σώρευση ευθυνών, διλημμάτων και συγκρούσεων οδηγεί σε σώρευση οδυνών. Οι οδύνες αυτές είναι απόρροια των αντικειμενικών συνθηκών που αντιμετωπίζουν σήμερα οι γυναίκες συμβολαιογράφοι, συνθηκών σύμφυτων με τους νέους όρους άσκησης του συμβολαιογραφικού επαγγέλματος εν μέσω κρίσης, τη σταδιακή «μετάλλαξη» του αντικειμένου της συμβολαιογραφίας, την έλλειψη κρατικής μέριμνας για τις μητέρες ελεύθερες επαγγελματίες. Είναι, παράλληλα, απόρροια υποκειμενικών δυνατοτήτων, τη στιγμή που απαιτούνται συνεχής προσαρμοστικότητα και ψυχικές αντοχές προκειμένου να διατηρήσουν το επάγγελμά τους στις παρούσες δύσκολες συνθήκες της κρίσης.

Αντισταθμίσματα

Τη σύνθετη και κοπιώδη προσπάθεια που απαιτείται για να επιτευχθεί συντονισμός των πολλαπλών επιπέδων που διαρθρώνουν τους κόσμους της εργασίας και της οικογένειας οι γυναίκες συμβολαιογράφοι αντισταθμίζουν, συνήθως, με την ικανοποίηση που αντλούν από

την προσφορά είτε στον πελάτη, είτε στους οικείους. Προτάσσοντας το χαρακτήρα της συμβολαιογραφίας ως δημόσιου λειτουργήματος που στηρίζει την τήρηση της έννομης τάξης, αλλά και υπηρετεί το δημόσιο συμφέρον, κάποιες φορές, αντλούν ικανοποίηση από την εξυπηρέτηση των πελατών, ιδιαίτερα στις παρούσες συνθήκες της κρίσης που επικρατεί ασάφεια και ρευστότητα δικαίου και που συντελούνται πολλαπλές και αλληπάλληλες νομοθετικές αλλαγές. «Ακόμα και το ότι ο άλλος είναι χαρούμενος που αγόρασε το σπίτι εμένα με χαροποιεί».

Μέσω συμβουλών, διευκολύνσεων και εξομάλυνσης αντιτιθέμενων συμφερόντων οι γυναίκες συμβολαιογράφοι υπερασπίζονται το απειλούμενο σήμερα κύρος του συμβολαιογραφικού επαγγέλματος. «Από το επάγγελμα η μοναδική μου ικανοποίηση ότι έχω βοηθήσει κάποιους ανθρώπους με προβλήματα... Λες... 'έκανα κάποιο καλό'... Με νοιάζει να προσφέρω, να βοηθήσω».

Παράλληλα επιμένουν να διατηρούν το ρόλο του έμπιστου και εξέμυθου ακροατή που δέχεται εξομολογήσεις, καθώς και του θεματοφύλακα των «μυστικών» των πελατών.

«Αυτό είναι το μόνο κομμάτι που μου αρέσει στην δουλειά, δεν υπάρχει και τίποτα άλλο να σου αρέσει. Αλλά σου αρέσει το γεγονός ότι τα ακίνητα είναι ιστορίες ανθρώπων ουσιαστικά. Δηλαδή το κάθε ακίνητο κρύβει μια ολόκληρη ιστορία και τα ακίνητα βγάζουν και συναισθήματα και βγάζουν και τις σχέσεις των ανθρώπων, τις διαμορφώνουν, τις αποκαλύπτουν. Παίζεις ένα ρόλο εκεί στον τρόπο που θα κατευθυνθούν, πολλές φορές, αυτά στην άλφα ή βήτα κατεύθυνση. Παίζεις ένα ρόλο συμβούλου ή συμβουλευτικό ή άλλο, το οποίο είναι σημαντικό και αυτό. Εν ολίγοις σου καταθέτουν τον πόνο τους εδώ όταν έρχονται και, πολλές φορές, είσαι και ψυχολόγος τους και αυτό μου αρέσει. Είναι το μόνο από αυτή τη δουλειά που μου αρέσει... Είναι ιστορίες ανθρώπων. Εγώ το λέω ο καθένας από εμάς έχει να διηγηθεί ιστορίες ανθρώπων. Γιατί και η σχέση με το ακίνητο ειδικά στην Ελλάδα είναι πολύ ιδιαίτερη και πολύ στενή και επενδύει κανείς πολλά σε αυτό και οι γονείς στα παιδιά τους και πως τα μοιράζουν και τι διαμάχες δημιουργούνται. Είναι σημαντική η σχέση των Ελλήνων με την ακίνητη περιουσία. Τους διαμορφώνει, τους καθορίζει, καθορίζει τις οικογενειακές τους σχέσεις. Είναι μέσα στην καθημερινότητα τους, δηλαδή, το ακίνητο».

Πέραν αυτού, όμως, την κρίση της επαγγελματικής ταυτότητας κάποιες γυναίκες συμβολαιογράφοι προσπαθούν να αντισταθμίσουν, μέσω της φυγής, αντιμετωπίζοντας το ενδεχόμενο πρόωρης εξόδου από το επάγγελμα και επιστροφής στον παραδοσιακό ρόλο της μητέρας και νοικοκυράς στο σπίτι. Από την άλλη πλευρά τις απώλειες, κατά την προσπάθεια εξισορρόπησης των αντικρουομένων ρόλων τους ως επαγγελματιών, συζύγων και μητέρων, οι γυναίκες συμβολαιογράφοι αντισταθμίζουν, σε βάρος των προσωπικών τους αναγκών, αντλώντας ικανοποίηση από την προσφορά στα παιδιά τους. Μάλιστα αντισταθμίζουν την άλωση των προσωπικών τους επιθυμιών και αναγκών προτάσσοντας τον ρόλο τους ως μητέρων που αρκούνται στο να «χαίρονται μέσα από τη χαρά των παιδιών τους» και εξαρτούν την ισορροπία τους από την παρουσία των παιδιών. *«Όταν φύγουν τα παιδιά, καταρρέω».*

Φαίνεται, ως εκ τούτου, ότι στις συνθήκες της κρίσης ο παραδοσιακός ρόλος της γυναίκας που υπηρετεί, υποτάσσεται και προσφέρει αποτελεί εξισορροπτικό παράγοντα των δυσκολιών και χρησιμεύει ως καταφύγιο. Με ρεαλισμό και σύνεση οι γυναίκες συμβολαιογράφοι προσαρμόζονται στις νέες συνθήκες. *«Δε γίνεται διαφορετικά, αυτή είναι η πραγματικότητα, αυτή είναι η καθημερινότητα, οπότε πορεύεσαι με αυτήν».* Είτε με τη μορφή της επιστροφής στο σπίτι, σε περίπτωση πρόωρης εξόδου από το επάγγελμα, είτε με τη μορφή της υποταγής στις δύσκολες συνθήκες άσκησης του, είτε με την παραίτηση από τις προσωπικές ανάγκες προς όφελος της οικογένειας, οι γυναίκες συμβολαιογράφοι βρίσκουν «λύσεις» για την δύσκολη κατάσταση που βιώνουν καταφεύγοντας, εν τέλει, σε παραδοσιακά γυναικείους ρόλους, συμπεριφορές και στάσεις χάριν της επιβίωσης τόσο του επαγγέλματος, όσο και της οικογένειας.

Συμπερασματικές παρατηρήσεις

Σε συνθήκες κρίσης το επάγγελμα του συμβολαιογράφου μετασχηματίζεται από ασφαλές επάγγελμα σε επισφαλές. Από επάγγελμα του τύπου ταυτισμένο με την αυστηρότητα και την ακαμψία σταδιακά μετατρέπεται σε επάγγελμα το οποίο, για να επιβιώσει, καλείται να προσαρμοστεί στην ευελιξία και τη ρευστότητα που συνοδεύουν την αυξανόμενη πολυνομία και γραφειοκρατία. Στο νέο αυτό περιβάλλον

που διαμορφώνουν οι επιπτώσεις της κρίσης η σχέση εργασίας και οικογένειας των γυναικών συμβολαιογράφων επηρεάζεται από τους νέους όρους άσκησης ενός επισφαλούς πλέον επαγγέλματος. Αλλά επηρεάζεται και από την ευελιξία που οι γυναίκες συμβολαιογράφοι μπορούν να επιδεικνύουν προκειμένου να επιτυγχάνουν συνεχείς εξισορροπήσεις: εξισορροπήσεις ανάμεσα στην άσκηση ενός ελεύθερου επαγγέλματος που συνεχώς επιφορτίζεται με αρμοδιότητες και ευθύνες του Κράτους χωρίς αντίστοιχες οικονομικές απολαβές, από τη μία πλευρά και από την άλλη, στην ανταπόκριση στον παραδοσιακό ρόλο της μητέρας και νοικοκυράς που δεν υποστηρίζεται ούτε από το Κράτος, ούτε πλέον από προσφυγή σε επ' αμοιβή εξωτερική βοήθεια. Η σχέση εργασίας και οικογένειας των γυναικών συμβολαιογράφων επηρεάζεται, όμως, και από τη συγχώνευση προσωπικού, οικογενειακού και επαγγελματικού χώρου και χρόνου, δηλαδή από την αλληλοαπορρόφηση εργασίας και οικογένειας και, τελικώς, την πλήρη απορρόφηση του προσωπικού στοιχείου από τις οικογενειακές και επαγγελματικές επιταγές.

Στην περίπτωση των γυναικών συμβολαιογράφων η εξισορρόπηση εργασίας και οικογένειας, όπως διαμορφώνεται σήμερα εν μέσω κρίσης, απομακρύνεται από το πρότυπο της συμφιλίωσης επαγγελματικής και οικογενειακής ζωής. Οι γυναίκες αυτές, στη θέση της κάποτε ευαγγελιζόμενης απελευθέρωσης μέσω της εργασίας, μοιάζουν να βιώνουν, με νέους πλέον όρους, ποικίλες συνισταμένες των παραδοσιακών ρόλων της γυναίκας. Παραμένουν κλασικές μητέρες και νοικοκυρές, την ίδια στιγμή που επωμίζονται συνεχώς και επιβαρύνονται με πολλαπλές επαγγελματικές ευθύνες. Μάλιστα, σε συνθήκες αυξανόμενης επισφάλειας που διέρχεται σήμερα το επάγγελμα του συμβολαιογράφου, προσπαθούν εναγωνίως, με όλα τα μέσα, να δημιουργούν βεβαιότητες στο χώρο εργασίας και στο χώρο της οικογένειας.

Γενικότερα η μικρής κλίμακας έρευνά μας κατέδειξε ότι, εν μέσω κρίσης, οι πολιτικές λιτότητας και υπερφορολόγησης των πολιτών και των ελευθέρων επαγγελματιών, η γραφειοκρατικοποίηση των συναλλαγών, η κρίση στον κατασκευαστικό τομέα οδήγησαν σε υποαπασχόληση, ανεργία και εν τέλει σε φτωχοποίηση του κλάδου των συμβολαιογράφων, ιδιαίτερα από το 2011 κι εντεύθεν, και δημιούργησαν τις προϋποθέσεις για την υποβάθμιση του επαγγέλματος. Σήμερα οι γυναίκες συμβολαιογράφοι βιώνουν αυτή τη νέα κατάσταση ως

γενικευμένο πόλεμο, ως «πόλεμο από παντού», με βαθειά οδύνη.²⁵ Πρόκειται για οδύνη που συνδέεται με την «έκπωση» ενός άλλοτε κραταιού –με όρους πλούτου και γοήτρου– επαγγέλματος, αλλά και για οδύνη που αντανakλά άμεσα τις επιπτώσεις του πολιτικού και του κοινωνικού στο ψυχολογικό. Πρόκειται για οδύνη που αντικατοπτρίζει τους κραδασμούς της μετάβασης από τον συμβολαιογράφο δημόσιο λειτουργό και αρωγό του Κράτους, στον «υπό δίωξη» ελεύθερο επαγγελματία και αντανakλά τις συνέπειες των πολιτικών που βασίζονται σε μιαν άλλη αντίληψη για το Κράτος και τους λειτουργούς του.

Τα πρώτα ευρήματα της έρευνας οδηγούν στη σκέψη ότι η παρούσα κρίση δεν φαίνεται να είναι παροδική και να αποτελεί μια οικονομική κάμψη την οποία θα ακολουθήσει ανάκαμψη. Οι πολλαπλές αλλαγές που συντελούνται στο νομικό και οικονομικό πεδίο υποδεικνύουν ότι η χώρα βρίσκεται μπροστά σε έναν ευρύτερο σταδιακό κοινωνικό μετασχηματισμό ο οποίος οδηγεί σε μεγάλες ανακατατάξεις: νέες μορφές άσκησης εξουσίας κρατικής και μη, νέο καταμερισμό εργασίας, κατάργηση ή μετασχηματισμό επαγγελμάτων κ.λπ. Υπό τις συνθήκες αυτές, στην Ελλάδα της κρίσης η κοινωνιολογία της εργασίας και η κοινωνιολογία των επαγγελμάτων αποκτούν νέες διαστάσεις. Χρησιμοποιούν για να καταγράψουν την εξέλιξη της μορφής και του κοινωνικού ρόλου των ελευθερίων επαγγελμάτων²⁶ στις παρούσες συνθήκες, αλλά και να αναγνώσουν, μέσω αυτής της εξέλιξης, εκφράσεις και αποτυπώσεις της κρίσης σε ποικίλους τομείς της οικονομίας και σε διαφορετικά στρώματα της κοινωνίας. Μάλιστα, στην περίπτωση του επαγγέλματος του συμβολαιογράφου η κοινωνιολογία των επαγγελμάτων μπορεί να συμβάλει στο να κατανοηθούν οι συνέπειες που έχει επιφέρει η κρίση στον ευρύτερο χώρο των συναλλαγών και των υπηρεσιών, αλλά και να αναδειχθούν οι άμεσες συνδέσεις αλληλεξαρτήσεις και αλληλεπιδράσεις της λειτουργίας του Κράτους με την κοινωνία και την οικονομία. Όμως σήμερα η κοινωνιολογία της εργασίας και η κοινωνιολογία των επαγγελμάτων δεν επαρκούν από μόνες τους για να μελετηθούν οι αλλαγές που συντελούνται στο συμβολαιογραφικό επάγγελμα. Προκειμένου να κατανοηθεί η μετάβαση του επαγγέλματος του συμβολαιογράφου από το «γόητρο» στην απαξίωση είναι

25. Bourdieu, 1993.

26. Λαμπρίνη-Δημάκη, ό.π., σελ. 3-4.

απολύτως αναγκαία η συνδρομή και άλλων θεωρήσεων, όπως αυτών της κοινωνιολογίας του δικαίου και της πολιτικής κοινωνιολογίας, εφόσον σήμερα, εκτός από τις επιμέρους κρίσεις σε διάφορους τομείς της οικονομίας, ο ίδιος ο νομικός πολιτισμός βρίσκεται υπό μετασχηματισμό σε ένα Κράτος που και αυτό σταδιακά μετασχηματίζεται.

Εν τέλει στο νέο υπό διαμόρφωση τοπίο της ελληνικής πραγματικότητας η θέση του επαγγέλματος του συμβολαιογράφου φαίνεται να απειλείται εκ θεμελίων. Για το λόγο αυτό η παραδειγματική μελέτη της περίπτωσης των γυναικών συμβολαιογράφων προσφέρεται για περαιτέρω έρευνα που να επιτρέψει να κατανοηθούν κάποιες νέες τάσεις που διαφαίνονται στην ελληνική κοινωνία. Μέσα από το παράδειγμα των συμβολαιογράφων προβάλλει μια τάση σταδιακής φτωχοποίησης επαγγελματικών κατηγοριών άλλοτε προνομιούχων, οικονομικά εύρωστων και κοινωνικά κραταιών οι οποίες, βαθμιαία, μετατρέπονται σε ευάλωτες κοινωνικές κατηγορίες απειλούμενες από υπο-απασχόληση και ανεργία. Διερευνητέο είναι το κατά πόσον η τάση αυτή συναρτάται με μια τάση διάρρηξης του μοντέλου κοινωνικής αναπαραγωγής των μεσαίων στρωμάτων, όταν η μείωση των εισοδημάτων συνεπάγεται μείωση της δυνατότητας διαγενεακών μεταβιβάσεων και επενδύσεων σε εκπαιδευτικό, οικονομικό και κοινωνικό κεφάλαιο. Επίσης η μείωση του κύκλου εργασιών των συμβολαιογράφων δεν μπορεί να αποκοπεί από μια αναφαινόμενη τάση σταδιακής μεταβολής του μοντέλου που ίσχυε μέχρι τώρα ως προς την αντιμετώπιση των συνθηκών οικονομικής και κοινωνικής αστάθειας μέσω επενδύσεων σε ακίνητη περιουσία. Εξίσου σημαντική είναι η τάση επιστροφής σε παραδοσιακά πρότυπα στήριξης της εργασίας και της οικογένειας που αναδεικνύεται όταν το κοινωνικό κράτος υποχωρεί και τις λειτουργίες του υποκαθιστά η οικογένεια διαδραματίζοντας το ρόλο ενός σταθερού υποστηρικτικού δικτύου. Εν κατακλείδι διερευνητέο είναι, με αφορμή την περίπτωση του συμβολαιογραφικού επαγγέλματος, κατά πόσο οι επιπτώσεις της κρίσης αποτελούν εκφράσεις και εκφάνσεις βαθέων κοινωνικών και οικονομικών μετασχηματισμών οι οποίοι έχουν τεθεί σε κίνηση ως απόρροια πολιτικών προσαρμογής της ελληνικής οικονομίας στο νεο-φιλελεύθερο μοντέλο λειτουργίας της αγοράς.

Βιβλιογραφία

- Bourdieu, P. (1993). *La misère du monde*. Paris: Seuil.
- Thaw, D. (1998). The feminization of the Office of Notary Public: From Femme Covert to Notary Covert. *John Marshall Law Review*, 31 (3), Article 3, pp. 703-734.
- Αλιπράντη, Λ. (1998). Καταμερισμός ή συνέργεια; Ένα δίλημμα για άντρες και γυναίκες. Τάσεις και προοπτικές. Πρακτικά Ευρωπαϊκού Φόρουμ. *Ίδρυμα για το Παιδί και την Οικογένεια, Οικογένεια-Ευρώπη-21^{ος} αιώνας: Όραμα-Θεσμοί* (σελ. 178-182). Αθήνα: Νέα Σύνορα, Λιβάνης.
- Αλιπράντη-Μαράτου, Λ. (σε συνεργ. με Δ. Τσακμάκη) (2008). *Παλαιά και νέα επαγγέλματα. Μια προσέγγιση από την πλευρά του φύλου*. Αθήνα: ΚΕΘΙ.
- Ευαγγελίδου, Φ. (2004). Η αξιολόγηση των νομικών επαγγελματιών από τους κατοίκους των χωριών. Στο Ι. Λαμπίρη-Δημάκη, *Νομικές σπουδές και νομικά επαγγέλματα στην Ελλάδα 1960-2003* (σελ. 266-276). Αθήνα: Σάκκουλας.
- Ευαγγελίδου, Φ. (2004). Γυναίκες και νομικά επαγγέλματα. Η φεμινιστική στάση των φοιτητών. Στο Ι. Λαμπίρη-Δημάκη, *Νομικές σπουδές και νομικά επαγγέλματα στην Ελλάδα 1960-2003* (3^η έκδοση) (σελ. 219-222). Αθήνα: Σάκκουλας.
- Ευαγγελίδου, Φ. (2004). Η αξιολόγηση της γυναίκας δικηγόρου, δικαστή και συμβολαιογράφου από τους κατοίκους των χωριών. Στο Ι. Λαμπίρη-Δημάκη, *Νομικές σπουδές και νομικά επαγγέλματα στην Ελλάδα 1960-2003* (3^η έκδοση) (σελ. 277-284). Αθήνα: Σάκκουλας.
- Θανοπούλου, Μ. (1992). *Η γυναικεία απασχόληση ή εργασία στην Ελλάδα. Κύριες τάσεις και κατευθύνσεις της μεταπολεμικής βιβλιογραφίας*. Αθήνα: ΕΚΚΕ.
- Θανοπούλου, Μ., Κωτσοβέλου, Β., Παραρουνή, Ρ. (1999). Η σχέση επαγγελματικής και οικογενειακής ζωής των γυναικών: Διερεύνηση της ελληνικής βιβλιογραφίας. *Σύγχρονα θέματα*, 71-72, σελ. 171-189.
- Καρακιουλάφη, Χρ. (2012). Είναι και τέχνη και επάγγελμα. Προσλήψεις της καλλιτεχνικής εργασίας. Το παράδειγμα των ηθοποιών στην Ελλάδα. *Επιθεώρηση Κοινωνικών Ερευνών*, 137-138, Α'-Β', σελ. 113-140.
- Καραμεσίνη, Μ. και Rubery, J. (επιμ.) (2015). *Γυναίκες και λιτότητα: Η οικονομική κρίση και το μέλλον της ισότητας των φύλων* (μετάφραση: Γιάννης Βογιατζής, Γιώργος Καραμπέλας, Μιχάλης Λαλιώτης). Αθήνα: Εκδόσεις Νήσος.
- Κασιμάτη Κ. (2001). *Δομές και ροές. Το φαινόμενο της κοινωνικής και επαγγελματικής κινητικότητας*. Αθήνα: Gutenberg.

- Κώτσιπ, Α. κ. ά. (2015). Βαθμός απελευθέρωσης των επαγγελματιών και αναμενόμενες επιπτώσεις. *Εκθέσεις*, Νο 71. Αθήνα: ΚΕΠΕ.
- Λαμπίρη-Δημάκη, Ι. (2004). *Νομικές σπουδές και νομικά επαγγέλματα στην Ελλάδα 1960-2003* (3^η συμπληρωμένη έκδοση). Αθήνα: Σάκκουλας, σελ. 3-4.
- Μουσούρου, Λ. (2005). *Γυναίκα και απασχόληση. Δέκα ζητήματα*. Αθήνα: Gutenberg – Βιβλιοθήκη Κοινωνικής Επιστήμης και Κοινωνικής Πολιτικής.
- Μπαλζάκ, Ο. (2006). *Περί συμβολαιογράφων και δικηγόρων*. Αθήνα: Περίπλους.
- Παρασιώκας, Ν. και Βασιλειάδης, Μ. (2011). *Αξιολόγηση των χαρακτηριστικών του συμβολαιογραφικού επαγγέλματος στην Ελλάδα*. Αθήνα: Ίδρυμα Οικονομικών και Βιομηχανικών Ερευνών, ΙΟΒΕ.
- Πετρονώτη, Μ. (1995). *Αντιλήψεις και στρατηγικές επαγγελματικής κινητικότητας. Ένα παράδειγμα από τον Πειραιά (διδασκαρική διατριβή)*. Αθήνα: Πάντειο Πανεπιστήμιο, Τμήμα Κοινωνικής Πολιτικής και Κοινωνικής Ανθρωπολογίας.
- Ραγκαβής, Α. (1991). *Ο Συμβολαιογράφος*. Αθήνα: Νεφέλη.
- Σιάνου-Κύργιου, Ε. (επιμ.) (2007). *Φύλο και νέα επαγγέλματα. Εισαγωγή θεμάτων σχετικά με τα φύλα στην εκπαιδευτική διαδικασία*. Θεσσαλονίκη: Λιθογραφία.
- Σκοπετέας, Γ. και Χατζημπέν, Η. (2004). *Συμβολαιογραφικοί Σύλλογοι*. Στο Ι. Λαμπίρη-Δημάκη, *Νομικές σπουδές και νομικά επαγγέλματα στην Ελλάδα 1960-2003* (3^η έκδοση) (σελ. 103-106). Αθήνα: Σάκκουλας.
- Στρατηγάκη, Μ. (2004). *Η απασχόληση των γυναικών: ανάγκη ή επιλογή;.* Στο Λ. Μουσούρου και Μ. Στρατηγάκη (επιμ.), *Ζητήματα οικογενειακής πολιτικής. Θεωρητικές αναφορές και εμπειρικές διερευνήσεις* (σελ. 227-250). Αθήνα: Gutenberg.
- Στρατηγάκη, Μ. (2007). *Το φύλο της κοινωνικής πολιτικής*. Αθήνα: Μεταίχμιο.
- Τσουκαλάς, Κ. (1977). *Εξάρτηση και αναπαραγωγή. Ο κοινωνικός ρόλος των εκπαιδευτικών μηχανισμών στην Ελλάδα 1830 – 1922*. Αθήνα: Θεμέλιο.
- Τσουκαλάς, Κ. (1981). *Κοινωνική ανάπτυξη και κράτος. Η συγκρότηση του δημόσιου χώρου στην Ελλάδα*. Αθήνα: Θεμέλιο.